

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

Iva Markota

Zdravstveno prosvjeđivanje u školama u međuratnoj
Hrvatskoj

Diplomski rad

Mentor:
Prof. dr. sc. Ivica Šute

Zagreb, ožujak 2016.

Zahvala

Najveće hvala ide mojim roditeljima zahvaljujući kojima je moje cjelokupno školovanje (i život) bilo bezbrižno i lagodno. Hvala vam na svemu što činite za mene. Hvala mojoj najdražoj braći Hrvoju i Luki jer su me uvijek na svoj jedinstveni način podržavali, bodrili i čuvali.

Hvala mom Davoru za bezrezervnu potporu, utjehu i razumijevanje tijekom studiranja.

Hvala mojoj Ivanici – šogorici koja je uvijek u pravom trenutku imala riječi podrške..i kekse.

Hvala baki i didi koji me redovito hvale, podupiru i financijski potpomažu. ;)

Hvala mojoj Jopi koja je sa mnom bila u svemu i koja je uvijek razumjela sve moje situacije; kako životne, tako i fakultetske.

Hvala mojoj Pavici s kojom sam provela sve svoje fakultetske dane i bez koje sve ovo ne bi bilo ni upola zanimljivo.

Ekipica, najbolji ste! <3

Zahvaljujem se profesoru i mentoru Ivici Šuteu koji mi je pomogao oblikovati početnu ideju u temu za diplomski rad. Zahvaljujem na svim savjetima i sugestijama koji su mi pomogli tijekom pisanja ovog rada.

Veliko hvala profesorici Štefki Batinić iz Hrvatskog školskog muzeja koja me svojom stručnošću usmjeravala prilikom istraživanja za diplomski rad.

Posebna zahvala ide profesoru Željku Dugcu čiji me kolegij „Kako biti lijep i zdrav – zdravstveno prosvjećivanje u međuratnom razdoblju“ potaknuo na razmišljanja o ovoj tematici i u konačnici ponukao na pisanje diplomskog rada na ovu temu.

Zahvaljujem svima koji su svojim doprinosom pozitivno utjecali na mene svih ovih godina (posebno onima koji su mi omogućili odlazak na Tajland ☺)!

Sadržaj

1.	Uvod	3
2.	O školstvu u Hrvatskoj između dva svjetska rata.....	5
2.1.	Organizacija školstva 1918. – 1929.....	7
2.1.1.	Školski sustav	7
2.1.2.	Zakonske odredbe.....	9
2.1.3.	Podjela škola.....	10
2.2.	Organizacija školstva 1929.-1941.	16
2.2.2.	Karakteristike školstva	19
3.	Zdravstveno prosvjeđivanje kao termin.....	26
3.1.	O zdravstvenom prosvjeđivanju prije Prvog svjetskog rata	27
4.	Socijalna medicina	30
5.	Ustanove koje vrše zdravstveno prosvjeđivanje.....	32
5.1.	Škola narodnog zdravlja	34
5.2.	Podmladak Crvenog Križa	35
6.	Uloga školskih liječnika u prosvjeti	37
7.	Nastava higijene	40
7.1.	Udžbenici za osnovnu školu.....	43
7.2.	Udžbenici za srednje i slične škole.....	46
7.3.	Udžbenici za građanske škole	48
8.	Učitelj – narodni učitelj	50
9.	Šumske škole – vid zdravstvenog prosvjeđivanja	52
10.	Problemi s kojima se susreće prosječan učenik.....	55
10.1.	Primjeri iz života seoske djece	56
10.2.	Javnozdravstvene akcije	57
11.	Zaključak	59
12.	Summary	61
13.	Literatura	62

1. Uvod

*"Problemima narodnog zdravlja trebaju se baviti svi, a ne samo liječnici. To nije monopol liječnika nego je dužnost i briga svih bez razlike."*¹

Andrija Štampar

Kao što je rečeno u ovome citatu, zdravlje nije samo briga pojedinca, briga o zdravlju dužnost je cijeloga društva. U tom kontekstu tema ovog diplomskog rada bit će „Zdravstveno prosvjećivanje u školama u međuratnoj Hrvatskoj“. Zdravstveno prosvjetni rad nije novitet međuraća, međutim ovo je razdoblje načinilo najznačajniji pomak u pogledu širenja higijenske svijesti među ljudima. Upravo tada, zdravstveno – prosvjetni rad postaje institucionaliziran, a provodi se putem Škole narodnog zdravlja, ministarstva i škola kao obrazovnih institucija.

Zanimanje za ovu temu potaknuli su kolegiji „Kako biti lijep i zdrav – zdravstveno prosvjećivanje u međuratnom razdoblju“ pod vodstvom profesora Željka Dugca na Hrvatskim studijima te kolegij „Hrvatska gospodarska povijest 1918.-1941.“ sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu koji je vodio profesor i mentor Ivica Šute. Bilo je zanimljivo čuti o načinima poučavanja o zdravlju tadašnjeg, većinom neukog, stanovništva. Zdravstveno prosvjećivanje se u međuratnom razdoblju odvijalo na jednoj višoj razini jer se spoznalo da nije dovoljno samo prenositi znanje, bilo je potrebno aktivirati čitavu zajednicu i razviti kod ljudi „higijensku“ svijest.

Ovaj će se rad prije svega baviti istraživanjem zdravstveno – prosvjetnog rada u školama u međuratnom periodu. Cilj je bio istražiti na koje se sve načine pokušalo utjecati na zdravstveni i higijenski boljitak cjelokupne odnosno, u ovom slučaju, učeničke populacije.

Hrvatski školski muzej u posjedu je doista vrijedne arhivske građe. Kad govorimo o udžbenicima i pomagalima u nastavi, impresivna zbirka bila je prikazana na izložbi pod nazivom „Zdravlje i škola“ održanoj 2007. godine. Autorica izložbe i kataloga je Vesna Rapo. „Navedenom izložbom se po prvi puta međunarodnoj i domaćoj stručnoj javnosti predstavlja bogata građa koja se čuva u Hrvatskom školskom muzeju te u pojedinim školskim zbirkama:

¹ *Citati i izreke* (2015.), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.lzmk.hr/hr/izdanja/natuknice/211-citati-i-izreke/838-citati-i-izreke> (stranica posjećena 13 listopada 2015.)

zbirke učila i pomagala - anatomske modeli, kolorirane litografije, arhivska građa, fotografije, udžbenici i priručnici, planovi i programi i nastavne osnove.“²

U katalogu izložbe izložena je kratka povijest hrvatskog školstva s naglaskom na zakonske uredbe počevši od *Prvog školskog zakona* iz 1874. godine.

Zahvaljujući ravnateljici Hrvatskog školskog muzeja prof. Branki Manin, pristup arhivskoj građi, bio je omogućen. Udžbenici koji su dostupni u Hrvatskom školskom muzeju datiraju u 1928., 1932. i 1938. godinu.

Na samome početku u ovom će radu biti riječi o generalnom funkcioniranju školstva i prosvjete u međuratnom razdoblju. Bit će zanimljivo vidjeti kako se situacija i stanje u državi odražava na ova higijensko – prosvjetna pitanja. Zatim će biti izložena kratka povijest zdravstvenog prosvjećivanja čije početke vezemo uz razdoblje prosvjetiteljstva.

Poseban naglasak bit će na zdravstveno – prosvjetnom radu u školama koji se odvijao uz pomoć školskih liječnika, nadležnih institucija, ali i uz pomoć nastavnika putem nastavnog predmeta „Higijena“. Na samome kraju, u radu će biti izloženi alternativni oblici zdravstvenog prosvjećivanja (primjerice šumska škola), ali i socijalne prilike školske djece.

Svijest o važnosti očuvanja zdravlja i higijene u međuratnom razdoblju postaje imperativ i moralna zadaća svakog pojedinca. Zdravlje se počinje shvaćati kao čovjekova dužnost. Prosvijećeni stav o zdravlju i higijeni bilo je potrebno usaditi školskoj djeci pa se od nižih razreda osnovne škole pokušavalo djelovati u tom smjeru. Razdoblje međuraća, nakon silnih gubitaka i trauma izazvanih Prvim svjetskim ratom, iznjedrilo je svojevrzne napretke te time postavilo temelje za opći zdravstveno – higijenski boljitak društva.

² Rapo, V. (2007) „Zdravlje i škola“, http://www.hsmuzej.hr/hrv/izlozbe_arhiva_07.asp (stranica posjećena 27.10.2015.)

2. O školstvu u Hrvatskoj između dva svjetska rata

Školstvo na hrvatskom prostoru sve do sloma Austro – Ugarske, sudeći prema broju osnovnih, srednjih škola i fakulteta, bilo je poprilično razvijeno. Osim mnoštva osnovnih i srednjih škola u Banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri; Zagreb kao glavni grad Banske Hrvatske imao je Sveučilište koje je do 1917. godine imalo 3 fakulteta (bogoslovni, filozofski i pravni), a od 1917. dobiva i medicinski.³ Prvi svjetski rat, međutim, unazadio je čitavo društvo i donio nemjerljive ljudske i materijalne gubitke. Ni situacija u Hrvatskoj nije bila puno blaža; veliki ljudski gubitci, uništena infrastruktura, loše zdravstveno stanje velikog dijela stanovništva, slaba prehrana i stanovanje, primitivna obrada zemlje, neprosvijećenost o osnovnim zdravstvenim prilikama i velika nepismenost samo su neki od problema s kojima se susretala poslijeratna Hrvatska.

Prema statističkim podacima, u Jugoslaviji je 1921. godine bilo 51,5% nepismenih iznad 10. godine života, dok je 1931. godine taj broj smanjen na 44,6% nepismenog stanovništva.⁴ U Hrvatskoj 1931. godine zabilježen je postotak od 42,56% nepismenih što potvrđuje jugoslavenski prosjek. U Dalmaciji je pak bilo kotareva gdje je nepismenost prelazila 60%. Godine 1940. postotak nepismenosti iznosio je 42,3% što znači da je poboljšanje u odnosu na 1931. godinu praktički zanemarivo.⁵ Vlast se tim problemom pozabavila na površnoj razini, kao i drugim gorućim pitanjima u školstvu i drugim sektorima. *Zakon o narodnim školama* iz 1929. propisuje obavezan odlazak nepismenih osoba do 25. godine života na tečajeve, a one starije od 25 godina zakon nije prisiljavao na opismenjavanje, ali je bilo preporučljivo⁶. Međutim, neredovito pohađanje nastave te pomanjkanje škola i učitelja dovela je do stalnog porasta nepismenosti u društvu. U Hrvatskoj su na suzbijanju ili barem ublažavanju ovih problema radile i neke organizacije pod državnom upravom, ali i „Seljačka sloga“, hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, „Klub ABC“ i drugi. „Seljačka sloga“ službeno je djelovala isključivo kao kulturna i prosvjetna organizacija, ali je njezina djelatnost organizacijski i

³ Batušić, N., Jelčić, D., Kos, K. et al. (2007.) *Povijest Hrvata – Treća knjiga*, Školska knjiga, Zagreb, str. 124

⁴ Matković, H. (2003.) *Povijest Jugoslavije*, Zagreb : Naklada P.I.P., str. 217

⁵ Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 344

⁶ Bačić, N. (1930.) *Zakon o narodnim školama u kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. godine s objašnjenjem*, Zagreb: tisak i naklada knjižare St. Kugli, str. 185

ideološki bila vezana uz Hrvatsku seljačku stranku (što dokazuje prestanak s radom na nekoliko godina zbog uvođenja diktature kralja Aleksandra 1929. godine).⁷

„Seljačka sloga“ imala je za cilj očuvati i promicati sve ono što je narod kroz povijest stvorio, a to je narodna baština. Osim toga, radili su na suzbijanju nepismenosti održavanjem tečajeva, osnivali su knjižnice i čitaonice te poticali rad kulturno – umjetničkih društava. Kulturni rad Seljačke sloge trebao je približiti narod svojoj prošlosti, a prosvjetni rad sadašnjosti i budućnosti, odnosno modernom društvu. Suštinu rada „Seljačke sloge“ mogli bismo objasniti na sljedeći način: opismenjavanje i pružanje potpore seljacima poslužilo je kao priprema za njihov eventualni politički život i javno djelovanje. Za prosvjećivanje naroda organizirani su gospodarski i domaćinski tečajevi. U Zagrebu je pri Higijenskom zavodu osnovano „Seljačko sveučilište“ koje je inzistiralo na obrazovanju seljaka. Važnu ulogu u kulturnom i prosvjetnom radu odigrala je između dva rata matica Hrvatska koja je izdavala niz djela domaće i strane književnosti.

Stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a zatim i formiranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca donosi velike upravno – teritorijalne promjene. Rapallskim 1920. godine, a kasnije i Rimskim ugovorima 1924. godine dijelovi hrvatskog teritorija pripali su Kraljevini Italiji. Osim toga, osnivanjem pojedinih oblasti (1922.-1929.) i banovina (1929.-1939.)⁸ čitav hrvatski prostor bio je parceliziran i time je bilo onemogućeno sustavno praćenje stvarnog broja škola i stanja u školstvu generalno. Školsko zakonodavstvo sve do 1929. godine nije bilo unificirano, škole su uglavnom djelovale prema ranije donesenim zakonima iz vremena Austro – Ugarske Monarhije. S obzirom na opću neusklađenost, Ministarstvo prosvjete Kraljevine SHS donosilo je privremene školske propise koji su onda vrijedili za cijelu državu. Nastavni plan i program za sve osnovne škole propisan 1926. godine⁹ jedan je od tih primjera. Šestosiječanjska diktatura donosi pak jedinstveni *Zakon o narodnim školama*, čime je propisano obvezno osmogodišnje školovanje. I brojni drugi školski zakoni donose se u ovom periodu i striktno propisuju niz pravila i odredbi. U nastavku ćemo vidjeti jesu li se i na koji način provodili propisani zakoni. Kraj međuraća donosi ponovo teritorijalne promjene u obliku osnivanja Banovine Hrvatske, kada se hrvatski teritorij objedinjuje i nadzor nad stanjem u školstvu prelazi u nadležnost odjela za prosvjetu pri Banskoj vlasti Banovine Hrvatske.

⁷ Leček, S. (1999.-2000.) „Seljačka sloga i uključivanje žena u seljački pokret (1925.-1929.)“, *Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 32-33, Zagreb, str. 293

⁸ Batušić, N., Jelčić, D., Kos, K. et al. (2007.) *Povijest Hrvata – Treća knjiga*, Školska knjiga, Zagreb, str. 124

⁹ Isto.

Vrijeme međuraća možemo podijeliti na dva razdoblja s obzirom na primjenu školskih zakona. Prvo razdoblje obuhvatit će vrijeme od kraja Prvog svjetskog rata do donošenja prvih školskih zakona 1929. godine. Drugo razdoblje bavit će se organizacijom školstva od 1929. do početka Drugog svjetskog rata 1939. godine.

2.1. Organizacija školstva 1918. – 1929.

Uspostavom novog državnog i činovničkog aparata, nastojalo se centralizirati i unificirati školstvo. U domaćim je prosvjetnim krugovima, kako je 1919. godine pisao Josip Škavić¹⁰, zagovarana tolerancija kao – „put do izmirenja svih oprečnosti”.¹¹ Glavna vodilja i kriterij kada je u pitanju donošenje odluka o školstvu trebala je imati „pedagoška nauka“.

U Beogradu je 1919. godine osnovano Ministarstvo prosvjete kao i savjetodavni organ Prosvjetni odbor koji se trebao baviti organizacijom školstva. Međutim, u hrvatskim krajevima, škole su bile od vodstvom Povjerenstva za prosvjetu Zemaljske vlade. Zemaljska vlada Hrvatske, Slavonije i Dalmacije bila je središnje izvršno tijelo u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju od 1869. do 1918. godine. Dijelila se isprva na tri odjela: za unutarnje poslove, za bogoštovlje i nastavu te za pravosuđe, a od 1914. osnovan je i Odjel za narodno gospodarstvo. Nakon što su osnovane pokrajinske uprave, na njih prelazi i pitanje prosvjete.¹²

2.1.1. Školski sustav

Za svu djecu obvezno je bilo pohađanje osnovne škole u trajanju od 4 godine. Poslije četvrtog razreda osnovne škole učenik se mogao upisati u prvi razred više narodne škole, građanske škole ili niže srednje škole, a sa četrnaest godina mogao je ići u zanat. Većina djece zbog života na rubu egzistencije nije nastavljala školovanje nakon završena četiri razreda. Građanske škole kao poseban tip nižih srednjih škola, služile su usmjeravanju jednog dijela djece seljaka, obrtnika i radnika u praktična zvanja. Gimnazije, realne gimnazije i realke bile su jedini put do visokih škola i sveučilišta, njih su pohađala djeca imućnijih slojeva društva.

O izgradnji škola nisu odlučivale lokalne zajednice pa se tako znalo događati da čitava područja ostaju bez škola što je onda pridonosilo dodatnoj stopi nepismenosti.

¹⁰ 1881. – 1940., pedagog i višegodišnji tajnik Hrvatskog pedagoško – književnog zbora i urednik časopisa “Napredak”

¹¹ Miljković, D. (2007.) „Iz povijesti osnovne škole u Hrvatskoj u razdoblju od 1918.-1941.“, *Odgojne znanosti*, Vol 9, br. 1, str. 136

¹² Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 308

Nebriga za unapređivanjem gospodarstva i poljoprivrede očitovala se u činjenici da je većina državnog novca odlazila u ruke industrijalaca, bankara, generala kao i na kraljevski dvor.

U svim granama društvenog života javljala se neorganiziranost i opće neznanje pa su se tako eventualni napretci odvijali prema inerciji stvari, a ne prema unaprijed određenom planu.¹³

Škole su većinom bile državne. Ipak, postojao je određen broj privatnih škola koje su uglavnom bile u rukama crkve. Utjecaj katoličke i pravoslavne crkve na školstvo bio je poprilično velik, što dokazuje i činjenica da je vjeronauk bio jedan od predmeta koji su se morali polagati na stručnim učiteljskim ispitima. Učitelji stoga, nisu smjeli biti agnostici ili ateisti jer se to smatralo „protudržavnom“ radnjom. U društvu se, međutim, javljaju intelektualci, ponajviše pedagozi sa željom reorganizacije školstva. Sve se više ide prema novim pedagoškim idejama, prema tzv. *radnoj* ili *novoj školi*¹⁴.

Radna škola podrazumijevala je reformni pedagoški pokret u odgoju i obrazovanju potkraj 19. i na početku 20. st. koji se zauzimao za aktivan i samostalan rad učenika. Nastao je u Njemačkoj, kao reakcija na tzv. staru školu učenja, zapamćivanja bez razumijevanja i općega (pod utjecajem J. F. Herbarta¹⁵) nagomilavanja gradiva. U *novoj školi*, kojoj pripada i *radna škola*, težilo se ostvarenju aktivnoga učenja na temelju prirodnih i individualnih mogućnosti djeteta. U didaktičkom smislu nastojalo se, među ostalim, ostvariti opće načelo praktičnosti školske izobrazbe uvođenjem u nastavu što je moguće više ručnoga rada učenika, posebnih obrtničkih vještina i umjetničkog izraza kroz školske i izvanškolske aktivnosti. Jedinstvena koncepcija i praksa „radne škole“ imala je u Hrvatskoj, između Prvog i Drugog svjetskog rata, najznačajnije zastupnike u pedagozima Antunu Cuvaju, braći Josipu i Mati Demarin, Anti Defrančeskiju, Salihu Ljubunčiću, Martinu Robotiću, Zlatku Špoljaru i drugima. Oni su u teoriju i praksu škole unosili različite pristupe i metode aktivne i radne škole kroz samostalni rad učenika, individualno poučavanje, spontanost i kreativnost učeničkog izražavanja i sl. Tražili su „školu po mjeri učenika“ koja potiče rad kao osobno, nacionalno i kulturno dobro. U skladu s tim načelima otvorene su u Hrvatskoj različite eksperimentalne i alternativne škole, među kojima je najpoznatija bila Šumska škola pedagoga Franje Mandića Higija na

¹³ Knežević, R. (1938.) *Kroz srednju školu*, Beograd : Francusko-srpska knjižara "A. M. Popović", str. 10

¹⁴ Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 309

¹⁵ Njemački filozof, pedagog i psiholog. Ideolog „nove“ škole.

zagrebačkom Tuškancu, koja je radila od 1929 – 1941. godine.¹⁶ Kao što je navedeno, intelektualci i stručnjaci željeli su biti u korak s europskim trendovima u školstvu.

2.1.2. Zakonske odredbe

Rad na donošenju zakona počeo je 1919. godine nacrtom *Zakona o narodnim školama* u Kraljevini SHS, ali će do njegova donošenja proći punih 10 godina. Sve do 1929. godine i uspostave diktature kralja Aleksandra na području Kraljevine Jugoslavije nije provedena unifikacija zakona, pa su se i oblasti sve do donošenja novih zakona za cijelu zemlju (u vrijeme diktature) mogle koristiti starim zakonima, donesenim još u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Ta se činjenica pokazala vrlo važnom jer je omogućila realizaciju određenih prava i dužnosti kada je kralj Aleksandar odlučio vratiti samoupravu narodima u obliku oblasnih skupština. Diskusije u Narodnoj skupštini u Beogradu pokazale su veliko nezadovoljstvo svih naroda, pa i Srba u Hrvatskoj, te su utjecale na ovakvu kraljevu odluku. Putem oblasnih skupština i njihovih ustanova hrvatski narod mogao je pružiti određeni otpor beogradskom centralizmu.¹⁷ Osječka, Zagrebačka, Primorsko – krajiška, Splitska i Dubrovačka oblast obuhvaćale su gotovo čitav teritorij nekadašnje Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a kao predsjednik Oblasne skupštine odabran je Stjepan Radić.¹⁸ Zakonske regulative dozvoljavale su povezivanje više oblasti radi ostvarenja nekog zajedničkog, općekorisnog cilja i na tome je upravo Stjepan Radić gradio svoju politiku. Zagrebačka oblast sa Zagrebom bila je najveća pa je kroz njezin rad Radić pokušao utjecati na čitav hrvatski narod. Rad Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti¹⁹ nastavio je s radom i nakon Radićeve smrti, ali se ubrzo prekida uslijed uspostave diktature. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti donose sve one teme koje je priredio Oblasni odbor; odnosno Stjepan Radić sa svojim najbližim suradnicima. Među gospodarskim i ekonomskim problemima spominju se i oni školski, ali i zdravstveni. Primjerice, na 5. sjednici spominje se neredovito pohađanje škole u Gornjoj Stubici²⁰, kao i nestašica hrana te rano umiranje djece. Zastupnici se osvrću na teške zdravstvene prilike uslijed pojave zaraznih bolesti poput malarije, tifusa i drugih bolesti.

¹⁶ *Radna škola*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51523> (stranica posjećena 21.10. 2015.)

¹⁷ Kolar – Dimitrijević, M. (1993.) *Radićev sabor 1927. – 1928.*, Zagreb: Školska knjiga/Arhiv Hrvatske, str. 11

¹⁸ Na izborima 23. veljače 1927. godine.

¹⁹ Dr. Mira Kolar Dimitrijević ga zbog Radićeve aktivnosti i položaja naziva „Radićevim saborom“.

²⁰ Školske godine 1925./1926. bilo 805 školskih obveznika od kojih je školu redovito pohađalo 324 učenika prema: Kolar – Dimitrijević, M. (1993.) *Radićev sabor 1927. – 1928.*, Zagreb: Školska knjiga/Arhiv Hrvatske, str. 15

Na svakoj sjednici spominju se prilike u školstvu, uglavnom kako su školske zgrade u lošem stanju i u pojedinim dijelovima oblasti ih je premalo, kao i djelatnika.

U periodu od 17. studenog 1925. do 15. travnja 1926. godine Stjepan Radić obnašao je dužnost ministra prosvjete u vladi Nikole Pašića. Radiću se zamjeralo mnogo toga, pa i to da putem svog ministarskog mjesta u prosvjeti pokušava ostvariti političku korist, da zanemaruje srpsko stanovništvo u Hrvatskoj te da su mu reforme bez ideja.²¹ Njegovo djelovanje izazivalo je žestoke reakcije i polemike. Međutim, što se tiče osnovnog školstva nastojao je ublažiti neke negativne posljedice koje su utjecale na nepopularnost školovanja. Tako su disciplinske mjere prema učenicima koji su bili isključeni iz škola regulirane i ublažene pa im je bilo omogućeno polagati ispite u školama iz kojih su bili isključeni s nastave. Nadalje nastojalo se povećati broj radnih mjesta, osobito u seoskim školama, a otvorene su i neke nove osnovne škole. U ovom periodu izrađen je projekt *Zakona o narodnim školama* koji je prihvaćen tek 1929. godine. Radić je 1926. godine dao ostavku, a u veljači 1927. godine Hrvatska seljačka stranka napustila je vladu zbog neslaganja s politikom radikala.

2.1.3. Podjela škola

Škole su u vremenu međuraća bile podijeljene na sljedeći način: osnovne škole, više pučke škole, srednje škole, stručne škole, privatne škole, učiteljske škole te na sveučilišta, visoke i više škole.

Osnovne i više osnovne

Osnovna škola ostala je uglavnom na užem području Hrvatske četverorazredna, a ponegdje je bila petorazredna. Postojalo je nekoliko viših pučkih škola, a na području Dalmacije djelovale su osnovne škole sa šest razreda. Nakon završene osnovne škole učenici koji nisu nastavljali školovanje niti su išli na zanat bili su dužni pohađati tzv. *opetovnice* koje su podrazumijevale trajanje nastave od 2 do 5 godina. Nastava se održavala četvrtkom i nedjeljom, ali učenici (pogotovo djeca seoske sirotinje) nisu baš redovito pohađali obuku. Za nepohađanje nastave najčešće nije bilo nikakvih posljedica makar su kazne su za to bile predviđene. Sigismund Čajkovač²² smatrao je to velikim propustom jer je osnovna škola temelj obrazovanja. Također, zalagao se za opće, javne i narodne osnovne škole u kojima će se zajedno školovati svi oni koji moraju zajedno živjeti i raditi, misleći pritom na kvalitetan zajednički suživot svih

²¹ Bajagić, D. (2006.) „Stjepan Radić kao ministar prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“ u: Tokovi istorije – Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, vol 4, str. 143 i 144

²² Hrvatski pedagog (1876. – 1962.)

naroda u Kraljevini. Bio je protiv privatnih i konfesijskih škola jer je smatrao da odjeljuju mladež.²³ Izneseni su podaci prema kojima je na području cijele Kraljevine SHS u 1921./1922. godini bilo ukupno 6,660 osnovnih škola. Podaci iz 1928./1929. godine spominju podatak o 7,712 škola što je gotovo neznatan prirast u sedam godina²⁴. Takvi podaci potvrđuju nemar vlasti oko unapređenja školstva. Godine 1920./1921. bilo je 420,517 učenika obveznika (osnovna škola i opetovnica) od toga 314,654 obveznika osnovne škole od kojih je 237,706 redovito pohađalo nastavu. Osnovne škole na području Savske i Primorske banovine polazilo je godine 1928./1929. svega 253,341 učenika.²⁵ Nastavni plan i program isprva nije bio jedinstven, ali su vlasti regulirale to stanje različitim privremenim propisima. Nastavni plan i program za sve osnovne škole na području Kraljevine SHS donesen je 9. kolovoza 1926. godine (Tablica 1.).²⁶ U njegovoj izradi nisu sudjelovali učitelji, a nisu ni uvažene osobitosti kraja u kojem pojedina škola djeluje, niti prijašnja školska organizacija, a niti postojeće prilike. Npr. mnoge su škole, zbog nedostatka učitelja, bile nepodijeljene tj. jedan je učitelj radio sa svim razredima - u jednom ili dva turnusa. Učiteljski kadar često je, zbog političkih razloga, premještan iz jedne u drugu školu ili pak na drugi kraj države. Kotarski školski nadzornici strogo su pazili na eventualne ispade protiv države, narodnog jedinstva ili kralja. Program je za sve bio isti.²⁷

²³ Miljković, D. (2007.) „Iz povijesti osnovne škole u Hrvatskoj u razdoblju od 1918.-1941.“, *Odgojne znanosti*, Vol 9, br. 1, str. 138

²⁴ Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 311

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Miljković, D. (2007.) „Iz povijesti osnovne škole u Hrvatskoj u razdoblju od 1918.-1941.“, *Odgojne znanosti*, Vol 9, br. 1, str. 139 (vidi tablicu 1.)

Tablica 1.

Predmeti	1. r.	2. r.	3. r.	4. r.
Vjeronauk	2	2	2	2
Srpsko - hrvatsko - slovenački	7	7	7	7
Početna stvarna nastava	3	3	/	/
Zemljopis	/	/	2	2
Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca	/	/	2	3
Račun s geometrijskim oblicima	4	4	4	4
Poznavanje prirode	/	/	3	3
Crtanje	1	1	1	1
Lijepo pisanje	1	1	1	1
Ručni rad-muški i ženski	2	2	2	2
Pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2
Gimnastika i dječje igre	2/2	2/2	2/2	2/2

Prema Tablici 1. materinski, odnosno prvi jezik nazvan je „Srpsko – hrvatsko – slovenački jezik“, a nacionalna povijest nazivala se „Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca“. Početna stvarna nastava obrađivala je teme koje će kasnije preuzeti predmet „Higijena“. Točnije, godine 1933. bit će donesen novi nastavni plan za osnovne škole prema kojem je u 3. i 4. razredu predviđena i nastava iz spomenute higijene.

Više pučke škole – građanske škole

Do njihova osnivanja došlo je nakon velike poslijeratne krize. Dakle, bilo je potrebno odgajati mladež „što više prema zahtjevima praktičnog života ne napuštajući dakako uzgojnu stranu, koja treba da oplemeni dušu i srce mladeži.“²⁸ Građanske škole su u neku ruku sredina između narodne osnovne škole i srednje škole. One bi učenicima trebale dati zaokruženo obrazovanje i pripremiti ih za realan rad. Razlikuju se od viših pučkih škola po tome što se u svim predmetima stavlja naglasak na praktičnost kao i na struku; obrt i trgovinu.

Prva građanska škola osnovana je u Hrvatskoj nakon donošenja školskog zakona 1874. godine i to u Sisku.²⁹

Broj građanskih škola se s godinama povećavao, ali je broj učenika na području cijele Kraljevine SHS opadao. Školske godine 1925./1926. bilo je 159 građanskih škola koje je pohađalo 25,765 učenika dok je 4 godine kasnije broj škola narastao na 195 sa samo 19,985

²⁸ Čajkovac, S., Ratković, S., Tunkl, A. (ur.) „Napredak – Naučno-pedagoška smotra“ (1924.) Hrvatski pedagoško – književni zbor, Zagreb: Štamparija i litoografija C. Albrecht, tečaj LXV, str. 60

²⁹ Isto, str. 61

učenika.³⁰ Smanjenje broja učenika osjetilo se diljem cijele Kraljevine, a razlog tome nalazimo u ekonomsko – političkoj krizi koja je potresala treće desetljeće 20. stoljeća. To je potom dovelo i do smanjenja broja upisa u razne stručne škole nakon završene građanske.

Nastavnim planom i programom za građanske škole donesenim 1926. godine povećan je opseg općeg znanja koji su učenici morali usvojiti, a struka koja se izučavala bila je vezana za područje na kojem se škola nalazila.

Srednje škole

Od samog osnutka Kraljevine SHS govorilo se o reorganizaciji srednje škole. Diskusija je bila vrlo živa u Hrvatskoj te su čak i neka glasila poput „Jugoslavenske njive“³¹ i „Nastavnog vjesnika“³² služila toj svrsi. Jedna od ideja bila je stvaranje jedinstvene srednju školu. Ona je podrazumijevala pohađanje „prvih šest razreda, a zatim u posljednja dva s bifurkacijom“³³. Prvenstveno se mislilo na zajedničko pohađanje 6 razreda, a onda odvajanje, odnosno usmjeravanje preostale dvije godine. Ipak, u praksi ostaje model naslijeđen iz Austro – Ugarske, podjela na klasične gimnazije, realne gimnazije i realke. Taj sustav ozakonjen je, već spomenutim, *Zakonom o srednjim školama* 1929. godine. Glavna razlika između realki i gimnazije je ta što su realke „predstavljale odgovor na potrebe novih proizvodnih odnosa u društvu, te su nastojale pružiti što više praktičnog, tehničkog i upotrebljivog znanja. Stoga one odustaju od klasičnih jezika i odlučuju svoje polaznike poučiti modernim jezicima. S druge strane, gimnazije slijede tradicionalni vrijednosni sustav znanja i naglasak stavljaju upravo na klasične i humanističke predmete.“³⁴

Srednje su škole prije svega trebale pripremiti mlade za nastavak školovanja na sveučilištima, ali i za spremanje za činovničku službu kamo je odlazio velik broj učenika. Klasične gimnazije smatrane su *elitnima* jer se nakon njih odlazilo na sveučilišta te su ih pohađala djeca imućnijih slojeva.

Učenici su nakon završenog četvrtog razreda srednje i građanske škole polagali niži tečajni ispit (malu maturu), a učenici osmih razreda srednjih škola ispit zrelosti (veliku maturu). Pravila o nižem tečajnom ispitu ili maloj maturi donesena su u proljeće 1921. godine.

³⁰ Knežević, R. (1938.) *Kroz srednju školu*, Beograd : Francusko-srpska knjižara "A. M. Popović", str. 26

³¹ Novosel, D. (ur.) *Jugoslavenska njiva*, Zagreb : [s. n.], 1919-1926, Tisak Hrvatskog štamparskog zavoda d.d.

³² Maretić, T. (ur.) *Nastavni vjesnik: list za srednje škole*, urednik, Zagreb, Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada, 1893.

³³ Bifurkacija (lat. bifurcus: račvast) – u ovom slučaju označava odvajanje ili usmjeravanje

³⁴ Ograjšek Gorenjak, I. (2006) „Osnivanje ženskog liceja u Zagrebu“, *Povijest u nastavi*, Vol. IV , broj 8 (2), str. 154

U Hrvatskoj je po prvi put proveden u školskoj godini 1923./24. Polagali su ga učenici koji su se iz niže srednje škole željeli upisati u 5. razred gimnazije ili realke. Oni ostali imali su priliku steći potpunu kvalifikaciju nižeg tečaja za prijelaz u neko praktično zvanje ili za nastavak školovanja u trgovačkim ili učiteljskim školama. Ispit se polagao iz svih nastavnih predmeta. Niži tečajni ispit bio je ukinut 1926. godine, ali je ponovo uveden 1929. godine.

Viši tečajni ispit (velika matura) bio je završni ispit za višu srednju školu, ali ujedno i prijemni ispit za sveučilišni studij; zato su ga nazivali i ispitom zrelosti.³⁵

Uvjeti rada u srednjim školama su kao i u osnovnim školama bili poprilično loši. Školskih zgrada nije bilo dovoljno, postojeće su bile u lošem stanju. U nekim se školama nastava odvijala skraćeno kako bi se moglo što više razreda uklopiti u nastavu. Profesori su bili degradirani, imali su premale plaće, a puno nastavnih obveza.

Stručne škole i privatne škole

Stručne škole dijelile su se na niže i srednje stručne škole. Niže stručne škole trajale su 2 do 3 godine i spremale su kvalificirane radnike. Te su škole bile orijentirane prema specijalizaciji (vinogradarske, voćarske, stočarske, ratarske i sl.). Postojale su i niže ženske stručne škole, kao i Obrtna škola u Zagrebu koja je bila nešto naprednija. U obrtničku školu dolazili su učenici sa završena 2 ili 3 razreda gimnazije ili građanske škole. Postojale su i *šegrtske* škole s 3 razreda. Školovanje tih učenika bilo je neredovito jer ih majstori kojima su pomagali u obavljanju posla nisu voljeli slati u školu. Bila im je potrebna radna snaga pa su učenici često bili i preumorni za sudjelovanje u nastavi.

U srednje stručne škole primali su se učenici s položenom malom maturom, a školovanje je trajalo 4 godine. Pripremali su vrlo uspješno svoje učenike za buduća radna mjesta. Privatne gimnazije vodili su samostani te Zagrebačka nadbiskupija koja je primala samo one učenike koji su se mislili zaređiti. Samostani su imali i svoje internate pa su tako te škole mogla pohađati i djeca iz manjih središta. Bilo je i privatnih gimnazija koje nisu bile u vlasništvu Crkve, najpoznatija je bila gimnazija dr. Ade Broch³⁶ u Zagrebu. Vlast nije imala problem s privatnim prosvjetnim ustanovama dokle god se u njima provodio program koji je propisan.

³⁵ Miljković, D., Batinić, Š. (2010.) „Iz povijesti hrvatskog srednjeg školstva u razdoblju od 1918. do 1940.“ u: Napredak 152 (3-4), str. 509

³⁶ Spisateljica i prevoditeljica, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2881> (stranica posjećena 16.12.2015.)

Učiteljske škole

Nakon završetka Prvog svjetskog rata nedostajalo je u cijeloj državi mnogo učitelja. Trebalo ih je školovati u što kraćem vremenu. Mnogi učenici bili su poslani na frontu usred školovanja pa je po njihovom povratku ostatak školovanja bio skraćen kako bi se što prije nadomjestio nedostatak. Redovno školovanje učitelja trajalo je 4 godine i upisivali su ga učenici srednjih i građanskih škola s položenom malom maturom.

Sveučilište, visoke i više škole

U Kraljevini SHS postojala su sveučilišta u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani te pojedini fakulteti u Subotici i Skopju. Zagrebačko sveučilište imalo je 7 fakulteta: filozofski, tehnički, medicinski, veterinarski, poljoprivredno – šumarski, bogoslovni i pravni.

Visoke škole bile su: Muzička akademija, Akademija likovnih umjetnosti, Ekonomsko – komercijalna visoka škola i Viša pedagoška škola.

Kraljevina je nakon rata bila jako zaostala, bilo je potrebno osigurati kvalificirane kadrove koji bi podigli zemlju na noge, no bilo ih je nedovoljno. Sredstva namijenjena obrazovanju bila su skromna u čitavom razdoblju međuraća i kao takva, nedovoljna za podizanje obrazovnog standarda stanovništva. Studij stoga nije davao nikakvu perspektivu, položaj studenata bio je težak, mnogi i nisu završili fakultete. Stipendije su bile male i rijetko su se davale. Prema Zagrebačkom sveučilištu vodila se zapostavljajuća politika, prema dodijeljenim sredstvima gledano. Od 1926. – 1928. godine Sveučilište u Zagrebu dobilo je 375 milijuna, dok je Beograd dobio 441 milijuna.³⁷

³⁷ Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 316

2.2. Organizacija školstva 1929.-1941.

Šestosiječanjskom diktaturom koju je uveo kralj Aleksandar 1929. čitava situacija u državi se zaoštrava, a ideja o rekonstrukciji države prema načelima federalizma odlazi u zaborav. Diktatura je pod izlikom uvođenja *reda* u državu donijela progone, cenzuru, hapšenja, mučenja i nemogućnost izražavanja vlastitih stavova i mišljenja. Velik se teror provodio nad političkom oporbom u cijeloj državi. Kralj je nakon uspostavljanja monarhističke diktature preimenovao Kraljevinu SHS u Kraljevinu Jugoslaviju u kojoj je ustanovio devet banovina s izrazito unitarističko – centralističkim sustavom.³⁸ Još bolju kontrolu postizao je i ogromnim policijskim i činovničkim aparatom koji se stalno povećavao, a u koje je primao samo one najodanije članove društva. Djelovanje svih stranaka bilo je zabranjeno, a legitimitet monarhističke diktature potvrđen je novim ustavom 1931. godine bez parlamenta, jer je bio raspušten. Situacija se nakon atentata na kralja Aleksandra u Marseilleu 1934. godine mijenja i pomalo ublažava; puštanje Vladka Mačeka na slobodu nakon hapšenja 1932. godine zbog Zagrebačkih punktacija, raspisivanje skupštinskih izbora gdje se dozvoljava djelovanje oporbe, jačanje hrvatskog nacionalnog pokreta predvođenog HSS-om, obnavljanje rada Seljačke sloge, osnivanje Gospodarske sloge, Hrvatske seljačke i građanske zaštite i slično.³⁹

2.2.1. Prosvjetna politika i stanje školstva

Nakon uspostavljanja diktature bilo je potrebno uvesti kontrolu u sve segmente društva pa tako i u prosvjetu. Od 1929. godine do 1931. godine izdani su zakoni o pojedinim vrstama škola i prosvjetnim ustanovama.

Prvi član *Zakona o narodnim školama* donesen 5. prosinca 1929. glasio je: „Narodne škole su državne ustanove sa zadatkom da nastavom i odgojem u duhu državnog i narodnog jedinstva i vjerske trpeljivosti spremaju učenike za moralne, odane i aktivne članove državne zajednice, kao i da šire prosvjetu u narodu neposredno i posredno saradnjom sa kulturnim ustanovama za narodno prosvjećivanje.“⁴⁰

Zadatak škola bio je vrlo jasan, uz obrazovanje, trebalo je odgajati mlade ljude kao vjerne i poslušne podanike. Napredna i eventualno drugačija razmišljanja nisu nailazila na odobravanje. Svaki se pojedini predmet predavao sukladno propisanim pravilima pa se tako u

³⁸ Bilandžić, D. (1999.) *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden marketing, str. 97

³⁹ Matković, H. (2003.) *Povijest Jugoslavije*, Zagreb: Naklada P.I.P., str. 184 – 187

⁴⁰ Bačić, N. (1930.) *Zakon o narodnim školama u kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. godine s objašnjenjem*, Zagreb: tisak i naklada knjižare St. Kugli, str. 1

nastavi povijesti veličaju narodni vladari, kao i ideja jugoslavenstva koja je čitavo vrijeme prisutna. Isticanje nacionalnog nije dolazilo u obzir.

Tjelesna i zdravstvena kultura odnosno fizički odgoj također je bio pod povećalom vlasti pa je tako pod utjecajem organizacije „Jugoslovenski soko“⁴¹ osmišljen poseban program vježbanja, a koji je služio ciljevima unitarizma i diktature.

Vjeronauk je posebno tih 1930-ih godina bio vrlo značajan u cjelokupnom obrazovanju jer se radilo na tome da svi učenici budu religiozni. Uvedena je i jedinstvena molitva za sve vjeroispovijesti koja se molila prije i poslije nastave. Učenici su svake nedjelje i blagdana morali prisustvovati euharistiji te se redovito ispovijedati i pričesćivati. Ciljeve i načine poučavanja propisivao je državni aparat. Miješanje vlasti u sadržaj, zastarjele metode poučavanja i loši uvjeti u školama doveli su poražavajućih rezultata, kao i općeg nezadovoljstva i prkosa. To je onda ipak dovelo do blagog napretka u obliku metodičkih i didaktičkih promjena te sveopće modernizacije, ali sve dokle se „poštuju“ odgojno – obrazovni ciljevi. Vodeći se time, Ministarstvo prosvjete pozvalo je u Beograd istaknutog predstavnika takozvane „nove škole“, pedagoga i pisca Antu Defrančeskog, kako bi razradio unapređenje školstva u suvremenom metodičko – didaktičkom duhu pomoću „oglednih škola“.⁴² Ogledne škole služile su učiteljima kao primjer rada prema novim školskim pravilima. U Hrvatskoj su osnovane dvije takve škole, u Zagrebu i u Borovu. Škola u Borovu imala je posebnu materijalnu pomoć koju joj je osigurala tvornica obuće „Bata“. Ovakva su nastojanja davala poticaj pedagozima koji su sada imali priliku reformirati školu „iznutra“. Svim tim pokušajima modernizacije Jugoslavija je željela biti u korak s naprednim Zapadom. Ali postavlja se pitanje, kako se liberalne ideje mogu razvijati u društvenom uređenju kao što je diktatura i uz nepovoljno ekonomsko stanje? Teško je bilo provoditi promjene u tako teškoj ekonomskoj i društvenoj situaciji. Budžeti za prosvjetu u ovom su se periodu samo smanjivali, a nezaposlenost je pogodila čitavo društvo pa i one najkvalificiranije (doktoze, pravnike, profesore). Škole su imale premalo kadra, a previše djece koja su trebala biti uključena u školski sustav.

Relativno teško stanje nastavlja se i nakon uspostavljanja Banovine Hrvatske 1939. godine kao autonomne teritorijalne jedinice Jugoslavije koja, između ostalog, postaje nadležna za poslove prosvjete, kulture i znanosti na području Hrvatske. Stanje hrvatske prosvjete bilo je

⁴¹ Organizacija „Hrvatski sokol“ preimenovana u „Jugoslavenski soko“.

⁴² Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 332

doista teško, kako u Hrvatskoj, tako i u ostatku države zbog ranije navedenih razloga. Nepismenost je bila iznimno velika, a čak 58 seoskih pučkih škola zatvoreno je početkom školske godine 1939./1940. radi nedostatka učiteljskog kadra. Školske godine 1939./40 u Banovini Hrvatskoj bilo je 2899 narodnih osnovnih škola. Ipak, bansku vlast podupirala je želja sela da se izgrade škole. Sela su davala građevinski materijal, radnu i snagu, a banska vlast novčani udio. U prvoj godini Banovine Hrvatske izgrađeno je 14 novih i popravljeno 192 školske zgrade.⁴³ U tom se periodu radilo na pojačanom zapošljavanju učitelja i profesora jer se povećavao broj polaznika. Mnogi prosvjetni djelatnici koji su premješteni „po potrebi službe“ izvan Hrvatske, vraćeni su u Hrvatsku⁴⁴. Zagrebačko sveučilište tada je imalo sedam fakulteta, jednu višu i tri visoke škole.

⁴³ Šlabek, S. (1997.) *Banovina Hrvatska, pravno – povijesni pristup*, Kutina: Tiskara i tiskovežnica d.d. Kutina, str. 81 – 82

⁴⁴ Batušić, N., Jelčić, D., Kos, K. et al. (2007.) *Povijest Hrvata – Treća knjiga*, Školska knjiga, Zagreb, str. 125

2.2.2. Karakteristike školstva

Zakonom o narodnim školama iz 1929. godine (izmjene i dopune iz 1931.) uvedena je osmogodišnja osnovna školska obaveza koja se ostvarivala putem *narodnih škola* besplatnim pohađanjem nastave. Školovanje je prema *Zakonu* bilo obvezno za svu djecu; državne vlasti imale su pravo prisiliti roditelje da se brinu o djeci, pa im čak i oduzeti djecu ako zbog bolesti, poroka ili nemarnosti ne ispunjavaju svoje roditeljske obveze. Zbog neopravdanog izostanka djeteta iz škole roditelj je bio opomenut, a ako se neopravdani izostanci ponavljaju kažnjen iznosom od 10 do 20 dinara po danu (ili radom na školskim ili općinskim poslovima). Kazne za nedolazak djece u školu u praksi nisu bile primjenjivane.

Narodna škola

Dakle, pojam *narodna škola* obuhvaćao je pohađanje uglavnom četverogodišnje osnovne škole i četiri razreda više narodne škole. *Zakon* iz 1929. godine također predviđa otvaranje osnovne škole tamo gdje u radijusu od 4 km živi barem tridesetero djece, iznimno i dvadesetero. Za grupu do dvadesetero djece bile su predviđene i tzv. *ambulantne* škole s petomjesečnim (polugodišnjim) radom i tzv. *školske stanice* ili privremene škole (2 – 3 dana tjedno) za djecu u zabačenim selima. Godine 1934. izdan je nastavni plan i program za *ambulantne* osnovne škole i za *školske stanice*.⁴⁵

Nastavnim planom i programom predviđene su i *opetovnice* koje uključuju sljedeće predmete: nauk o vjeri, hrvatski ili srpski jezik (usmeni govor, pismene vježbe i pravopis, čitanje, gramatika), zemljopis, povijest, prirodopis i seljačka privreda (sadržavala praktične upute za svakodnevni život kao što su: slanje novca i paketa poštom, sastavljanje brzojava, telefoniranje, poslovni sastavci i vođenje knjiga, putovanje željeznicom i brodom, ali i gospodarstvo i kućanstvo te računstvo u kojem se izrađuju zadaci povezani s pojedinim granama gospodarstva). S vremenom su opetovnice iščezle – bez službenog ukidanja.⁴⁶ U stvarnosti, školska se obaveza svodila uglavnom na obavezno pohađanje škole u trajanju od 4 godine. Glavni cilj osnovne škole bio je pružiti obavezno osnovno školovanje i obrazovanje za život „u pozivu“⁴⁷ (poljoprivreda, zanatstvo, trgovina i slično) te omogućiti prijelaz u škole višeg stupnja. Mnoge od njih nisu bile potpune ni po broju učenika, niti nastavnika, a često se

⁴⁵ Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 335

⁴⁶ Miljković, D. (2007.) „Iz povijesti osnovne škole u Hrvatskoj u razdoblju od 1918.-1941.“, *Odgojne znanosti*, Vol 9, br. 1, str. 142

⁴⁷ Isto.

nastava nije redovno izvodila. Otprilike 55% od ukupnog broja djece pohađalo je višu narodnu školu.⁴⁸

Nakon osnovne škole, polaznici su svoje školovanje mogli nastaviti u višoj narodnoj, građanskoj školi ili u jednoj od triju tipa gimnazija. Što se tiče školovanja općenito, pravila su bila sljedeća:

- iz završene osnovne škole nije se moglo prijeći u zanat do navršene 14. godine
- iz više narodne škole moglo se ići samo u zanat
- učenici koji su završili četiri razreda osnovne škole mogli su nastaviti školovanje u 1. razredu više narodne škole, građanske škole ili raznim tipovima srednjih škola

Obavezno osmogodišnje školovanje bilo je teško ostvarivo zbog nedovoljnog broja školskih zgrada i kadra. Porast broja škola u cijeloj je zemlji bio izuzetno spor, a izračunato je tada da je za ostvarenje obaveznog osmogodišnjeg školovanja bilo potrebno zaposliti još 30,000 učitelja.⁴⁹ Osiguravanje materijalnih uvjeta za rad škole, uključujući i troškove prijevoza za nastavnike, bilo je u nadležnosti upravne općine ili, kako bi se to danas reklo; općinske uprave.⁵⁰ Za plaće je brinulo Ministarstvo prosvjete. Temeljne zadaće školske općine bile su: sagraditi i održavati školske zgrade prema propisanim standardima, nabavljati namještaj i pomagala za školu kao i knjige za potrebitu djecu, zatim brinuti o otvaranju novih odjela, tečajeva te podmirivati sve stvarne potrebe oko održavanja škole. Učenici najčešće nisu mogli birati gdje će nastaviti školovanje jer je to ponajprije ovisilo o blizini potencijalnih škola i o materijalnom statusu roditelja. Generalno gledano, najveći broj djece nakon završenog 4. razreda osnovne škole ostajao je na selu bez daljnjeg školovanja. Manji postotak učenika nastavljao je svoje obrazovanje u građanskim i drugim srednjim školama.

⁴⁸ Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 334

⁴⁹ Isto (tablicu izradila: Iva Markota).

⁵⁰ Miljković, D. (2007.) „Iz povijesti osnovne škole u Hrvatskoj u razdoblju od 1918. do 1941.“, *Odgojne znanosti*, Vol. 9, br. 1, str. 142-143

Nastavni plan i program za sve osnovne škole u Jugoslaviji propisan je 1933. godine (Tablica 2.)⁵¹

Predmeti	1. r.	2. r.	3. r.	4. r.
Nauk o vjeri s moralnim poukama	1	1	2	2
Narodni jezik	10	9	6	5
Zemljopis naše države s osnovnim poznavanjem drugih država	/	/	2	3
Narodna povijest s najznačajnijim događajima iz opće povijesti	/	/	1	3
Račun s osnovima geometrije i geometrijskog crtanja	5	5	4	4
Poznavanje prirode	/	/	3	3
Higijena	/	/	1	1
Domaćinstvo	/	/	1	1
Ručni rad s naročitom primjenom narodnih motiva	/	/	1	1
Crtanje	/	1	1	1
Lijepo pisanje	/	1	1	1
Praktična privredna znanja i umjeća prema potrebama kraja	/	/	3	3
Pjevanje	2/2	2/2	1	1
Tjelesno vježbanje po sokolskom sistemu	4/2	4/2	2	1

Gradivo iz predmeta „Početna stvarna nastava“ koje susrećemo u nastavnom planu iz 1926. godine ovdje je uklopljeno u „Narodni jezik“. Predmetu „Poznavanje prirode“ 1933. godine dodane su i tzv. pouke o zdravlju. Osim toga u ovom nastavnom planu susrećemo „Higijenu“ kao samostalni predmet te će se slušati u 3. i 4. razredu osnovne škole. Tjelesno vježbanje dobilo je svoju odrednicu i u naslovu – prema sokolskom sistemu.

Rad u osnovnim školama i u ovom je periodu bio otežan socio – ekonomskim prilikama. Djeca su u školu dolazila slabo odjevena, bez adekvatne obuće i odjeće, često pothranjena. Djeca su fizički radila na obiteljskim imanjima i dolazila iscrpljena u školu, a zarazne bolesti koje su harale dodatno su ugrožavale dječje zdravlje.

„Narodna škola“ obuhvaćala je i vrtiće, kao i škole za nedovoljno razvijenu i hendikepiranu djecu te različite tečajeve. Dakle, nije predstavljala jedinstven tip škole osmogodišnjeg obrazovanja.⁵² Zabavišta (vrtiće) su polazila djeca od 4. do 7. godine. U Hrvatskoj su se razvila samo u većim mjestima i gradovima. Otvarali su ih razni crkveni redovi, a ponekad i

⁵¹ Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 334 i Miljković, D. (2007.) „Iz povijesti osnovne škole u Hrvatskoj u razdoblju od 1918. do 1941.“, *Odgojne znanosti*, Vol. 9, br. 1, str. 144 – 145 (tablicu izradila: Iva Markota)

⁵² Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 333

gradovi. Također, zabavišta su osnivana pri nekim osnovnim školama u većim mjestima i industrijskim centrima.

Poseban oblik školovanja bio je ponuđen djeci i mladima s poteškoćama u razvoju. Škole za defektnu djecu, kako se onovremeno nazivalo, obuhvaćale su zavode za gluhonijeme, slijepe, za odgoj maloljetnika, za duševno zaostalu djecu te po jedno sklonište za napuštenu djecu i boravište za slabunjavu djecu.⁵³

Građanske škole

Građanske su škole radile na osnovu *Zakona* od 5. prosinca 1931. godine kojim dobivaju status niže srednje škole.⁵⁴ Kao što je već ranije navedeno građanske škole imale su za cilj učenicima dati praktična znanja za trgovačko, zanatlijska, industrijska i poljoprivredna zanimanja i spremanje za srednje stručne škole. S obzirom na ta četiri smjera modificirani su i nastavni planovi i programi. Iz ovih se škola moglo prijeći u sve srednje stručne škole, ali su se uvodile sve veće selekcije na temelju općeg uspjeha pa se za upis u srednju školu valjalo više potruditi. Iz građanskih se škola moglo prijeći i u više razrede gimnazije, ali ne bez diferencijalnog (razlikovnog) ispita. Građanske škole smatrale su se *drugom* alternativom, ukoliko učenik ne uspije upisati gimnaziju, nastavit će školovanje u stručnom usmjerenju.

Srednje škole

Djelovale su prema *Zakonu o srednjim školama* od 31. kolovoza 1929. koji je izmijenjen i dopunjen 1931. godine.⁵⁵ Postojale su dakle nepotpune (4 razreda) i potpune (8 razreda) gimnazije, realke, realne gimnazije i klasične gimnazije. Niži razredi srednje škole završavali su već spomenutom, malom maturom, a viši razredi polaganjem ispita zrelosti. Nakon polaganja velike mature, učenik je mogao upisati fakultet ili pak odlučiti se za činovničko zanimanje.

Vlasti su 1936. godine izdali „Program i metoda uputstva za rad u srednjim školama“⁵⁶ s ciljem uvođenja kontrole u gimnazije koje su se također trebale razvijati u pravcu „radne škole“. To su bili pokušaji vlasti da pojača ideološko – politički utjecaj režima na školsku djecu i mlade.

⁵³ Miljković, D., Batinić, Š. (2010.) „Iz povijesti hrvatskog srednjeg školstva u razdoblju od 1918. do 1940.“ u: Napredak 152 (3-4), str. 498

⁵⁴ Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor, str. 335

⁵⁵ Isto, str. 336

⁵⁶ Isto.

Općenito gledano, srednjih škola je bilo premalo, tako je primjerice školske godine 1931./1932. jedna srednja škola u Jugoslaviji dolazila na čak 81,946 stanovnika.⁵⁷ Klasičnih gimnazija bilo je ukupno 5 u cijeloj Jugoslaviji, od toga dvije u Zagrebu, a jedna u Splitu.

Situaciji s manjkom srednjih škola nije u prilog išla činjenica da je sve više učenika željelo upisati gimnaziju i ostale srednje škole. Roditelji su činili sve kako bi njihova djeca imala bolju perspektivu jer se od poljoprivrede i zanata teško živjelo.

Životne prilike učenika, kao i u razdoblju prije, bile su teške. Vlast nije brinula o stipendijama niti o bilo kojem načinu pomaganja najsiromašnijim učenicima. Malene potpore isplaćivala su dobrotvorna društva te druge organizacije. Neki su se učenici pobunili protiv školskog sustava i krenuli u različite političke akcije, štrajkove, fizički napade pa i samoubojstva kao sredstva borbe protiv režima. Komunistička mladež svoje je mišljenje izrazila putem knjige „Srednjoškolci govore“ koja prikazuje viđenje ondašnjeg obrazovnog sustava i režima. Knjigu su sastavili članovi SKOJ – a u suradnji s Komunističkom partijom Jugoslavije 1934. godine. Smatrali su da ovakvo školovanje „zaglupljuje“ i da svojim „odgojem“ odvođe učenike od stvarnosti i ispravnog tumačenja stvarnosti.⁵⁸ Vlast je na ovakve istupe omladine reagirala vrlo oštro; ukorima direktora i nastavničkog zbora, isključenjem iz škole, istragama, prisluškivanjem, odvođenjem „sumnjivaca“ u zatvor, maltretiranjem i slično.

Slučaj koji svjedoči o strogosti tadašnjeg, u ovom slučaju, školskog sustava jest onaj maturanta Wagnera. Istoimena drama Marijana Matkovića iz 1934. godine govori o sukobu generacija i staleža, o osudi tadašnje škole i morala. „Slučaj maturanta Wagnera“ prva je drama ciklusa „Igra oko smrti“, praižvedena je u zagrebačkom kazalištu krajem 1935. godine, no ubrzo i zabranjena zbog kritika upućenih tadašnjem sustavu.

Radnja se odvija u stanu građanske obitelji Wagner gdje je otac, viši državni računski činovnik, nezadovoljan sinom Emilom i njegovim odnosom prema obitelji, školi i životu. Stvari se dodatno kompliciraju jer Emil pokušava sakriti činjenicu da je izbačen iz gimnazije radi neopravdanog izostajanja, a potom i zbog vrijeđanja i omalovažavanja škole kao ustanove i njenih djelatnika.

Emil se o ovoj situaciji opravdava svome prijatelju sljedećim riječima: „Ja sam dragi moj, imao čitav onaj dan iza sebe, ono denunciranje, ispitivanje kod direktora, ono farizejsko

⁵⁷ Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni, str. 336

⁵⁸ Isto, str. 338

interesiranje mojih kolega: sve je to u meni kipjelo, pa zar je tada čudo što sam izgubio živce, što sam reagirao. Da, ja sam nazvao školu kaznionicom, a profesore uzničarima.“⁵⁹

Osim toga mladi Emil zaljubljen je u djevojku nižeg staleža što je otac saznao i nikako ne odobrava. Središnje mjesto ove drame zauzima odnos očeva i sinova, generacijski jaz koji je neminovan, no je li premostiv? Otac konzervativac bojažljivo poštuje pravila novog sistema i istovremeno žali za starim vremenima kada je obitelj Wagner bolje živjela.

Liberalniji Emil ne razumije i ne želi se pokoriti društvu koje ga guši i ne dozvoljava mu da se slobodno izražava i živi po svojim pravilima. Pokušava smisliti rješenje za novonastalu situaciju bez da išta govori roditeljima jer zna da ga nikad ne bi mogli razumjeti. Razmišlja čak i o tome da ode kod direktora na razgovor i pokuša izgladiti situaciju, no prijatelj ga odgovara od te ideje i kaže:

„Ne dragi moj, nekom se individualnom uviđavnošću u onoj zgradi koju si ti nazvao kaznionicom ne može ništa, savršeno ništa riješiti! U ovom sistemu, u kojem mi živimo, profesori su samo činovnici nad čijim glavama također visi imperativ: moraš, moraš!“⁶⁰

Nakon što u međuvremenu vijest o izbacivanju dođe do njegovih roditelja, na vrata dolazi policajac koji im govori kako se Emilu dogodila nesreća i drama završava bolnim majčinim krikom.

Učiteljske škole

Zakon o učiteljskim školama donesen je 27. rujna 1929. godine i prema njemu je školovanje učitelja produženo na 5 godina.⁶¹ U školu se mogao upisati učenik s položenim nižim tečajnim ispitom gimnazije ili građanske škole, ali su morali polagati i prijemni ispit. Učenici koji su završili učiteljsku školu s dobrim ili odličnim mogli su se od 1931. godine upisati na pedagošku grupu Filozofskog fakulteta. U učiteljskoj školi, ukupno gledano, bilo je zastupljeno 22 predmeta, a jedan od njih bila je i higijena o kojoj se učilo na 5. godini po dva sata tjedno. Učiteljske škole su po *Zakonu* samo državne, muške ili ženske i morale su imati internat. Kao i srednje škole, i učiteljske su škole mahom zatvarane tijekom perioda od 1928. – 1936. godine. Teška ekonomska i politička situacija i u ovom periodu odražavala se na

⁵⁹ Matković, M. (2001.) *Igra oko smrti – Slučaj maturanta Wagnera*, HAZU, Naklada Matice hrvatske, str. 39

⁶⁰ Isto, str. 51

⁶¹ Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni, str. 339

učiteljske škole. Mladi su pripravnici često živjeli izuzetno skromno, internate su imale samo neke škole, a školarine su većinom bile oproštene zbog nemogućnosti plaćanja.

Pritisak odgoja učenika prema režimskim pravilima bio je stalan i sve jači, a neizvjesnost prilikom zapošljavanja mladih profesora također stalno prisutna. Svi su ti pritisci iznjedrili otpor i bunt prema postojećem sustavu, kao i želju za reorganizacijom škole, obrazovanja i u konačnici, čitavog društva.

3. Zdravstveno prosvjeđivanje kao termin

Prije svega potrebno je objasniti termin „zdravstveno prosvjeđivanje“, što ono predstavlja ondašnjem, a što današnjem društvu. U međuratnom razdoblju još ne postoji distinkcija između „zdravstvenog prosvjeđivanja“, i „zdravstvenog odgoja“. Ti se termini zajedno s pojmovima „zdravstveno poučavanje“ i „zdravstvena propaganda“ koriste kao sinonimi.⁶² Razgraničavanje značenja ovih pojmova razvija se nešto kasnije, 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća. Današnje poimanje termina „zdravstveno prosvjeđivanje“ označava znatno uži sadržaj nego što je to bio slučaj ranije. Prema današnjem shvaćanju prosvjeđivanje pridonosi širenju istina, znanja i vidika. Znanje nas oslobađa od straha i neizvjesnosti i omogućuje nam da razumijemo neko stanje i sukladno tome pokušavamo ublažiti eventualne zdravstvene ili ine posljedice.⁶³ Zdravstveni odgoj se definira kao mjera zdravstvene zaštite kojom se, putem razvijanja zdravog i mijenjanja štetnog zdravstvenog ponašanja, te podučavanjem i širenjem informacija o zdravstvenim postupcima, postiže unapređenje zdravlja, sprečavanje, te liječenje i ublažavanje posljedica bolesti.⁶⁴ U kontekstu međuraća „prosvjeđivanje“ označava proces prenošenja znanja od strane onih koji posjeduju znanje na one koji to znanje ne posjeduju.

Andrija Štampar⁶⁵, ideolog socijalne medicine i pokretač velikih medicinskih promjena, o kojem će biti riječi kasnije, često je koristio termin „obavještavanje naroda“ kada je govorio o zdravstvenom prosvjeđivanju. Štampar je smatrao da je cijelo društvo odgovorno za zdravlje naroda, a liječnike je smatrao „narodnim učiteljima“⁶⁶ kao svojevrsnim pokretačima zdravstvenog prosvjeđivanja uopće. Glavno mjesto djelovanja liječnika jest prostor gdje ljudi žive i rade, a ne ordinacija i laboratorij. Zdravstveno prosvjeđivanje u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata postaje samostalni koncept unutar zdravstvene politike novosnovanog Ministarstva narodnog zdravlja. Odnosno, u tom periodu ono prestaje biti stihijsko i volontersko te postaje „profesionalna djelatnost koja se odvija unutar odgovarajućih socijalno – medicinskih ustanova pod vodstvom stručno osposobljenog osoblja.“⁶⁷

⁶² Dugac, Ž. (2010.) *Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, str. 2

⁶³ Isto, str. 3

⁶⁴ Isto, str. 3

⁶⁵ 1888. – 1958.

⁶⁶ Dugac, Ž. (2005) *Protiv bolesti i neznanja – Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Europa, str. 25

⁶⁷ Dugac, Ž. (2010.) *Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, str. 4

3.1. O zdravstvenom prosvjećivanju prije Prvog svjetskog rata

Početke zdravstvenog prosvjećivanja vežemo uz prosvjetiteljske ideje koje se rađaju u drugoj polovici 18. stoljeća. Upravo se u tom razdoblju počinje više vremena posvećivati zdravlju stanovništva. Prosvjetiteljstvo kao kulturni i književni pokret vraća čovjeka u središte svijeta obnavljajući tako renesansne, odnosno antičke ideale.

Habsburška monarhija u to je vrijeme bila predvodnik novih, prosvjetiteljskih ideja. Tako je kraljica Marija Terezija 1745. godine odlučila na dvor dovesti jednog od najistaknutijih liječnika tog doba, Gerarda van Swietena, kako bi proveo reformu zdravstva u Monarhiji. Sastavio je 1770. godine opći zakon o zdravstvenoj službi u austrijskim zemljama – *Normativum sanitatis*.⁶⁸ Provođenju tog zakona u Hrvatskoj pridonio je dolazak luksemburškog liječnika Jean Baptiste Lalanguea. Njegova glavna zadaća bila je provesti zdravstvene ideje iz Monarhije na područje Hrvatske. Lalangue se pri dolasku u Hrvatsku susreće s brojnim problemima kao što su glad, siromaštvo, loši higijenski uvjeti i neupućenost. Lalangue je potom izdao i prvu medicinsku publikaciju na hrvatskom jeziku pod nazivom *Vrachtva ladanyszka za potrebochu musev, y szromakov Horvatzkog orszaga y okolu nyega blisnessesh meszt* u kojoj obrađuje aktualne zdravstvene probleme (zaštita od zaraznih bolesti, način pripreme kruha i sl.).⁶⁹ Nakon toga, Lalangue je napisao niz drugih publikacija u kojima nastavlja pisati o problemima stanovništva. Međutim, djela nisu mogla doprijeti do publike na željeni način iz objektivnih razloga, a to je nepismenost stanovništva. Lalangue kao pionir zdravstvenog prosvjećivanja na našem prostoru, ipak je uspio ublažiti posljedice nekih gorućih pitanja (porod, primjerice). Nedvojbeno je da je Lalangue svojim radom upozorio na goruće probleme i uspio doprinijeti općem prosvjećivanju stanovništva.

Krajem 19. stoljeća, pod vodstvom bana Ivana Mažuranića, dolazi do velikih promjena u Hrvatskoj i Slavoniji. Formiranje liječničkih udruženja, investicije u infrastrukturu poput izgradnje vodovoda 1878. godine u Zagrebu, dovršenje kanalizacije, kao i zbrinjavanje otpada i slično. Sve se to događa zbog fatalnih posljedica koje je izazvala epidemije kolere u prenapučenim europskim gradovima. Druga polovica 19. stoljeće vrijeme je velikih znanstvenih dostignuća pa su upravo tada otkriveni uzročnici tuberkuloze, kolere, kuge, tifusa

⁶⁸ Glesniger, L. (1978.) *Povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 195

⁶⁹ Dugac, Ž. (2010.) *Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, str. 9

i drugih bolesti. Zadnja četvrtina 19. stoljeća iznjedrila je mnoga djela koja obrađuju teme iz osobne higijene, higijene doma, ali i utjecaja nekih prirodnih faktora na zdravlje.

U Hrvatskoj se u pisanju takvih sadržaja posebno ističe pedagog, književnik i učitelj Davor Trstenjak. Škola u tom periodu postaje važno mjesto zdravstvenog prosvjećivanja. Od donošenja prvog školskog zakona iz 1874. godine, putem nastavnih planova i programa sve se više integriraju nastavni sadržaji koji uključuju pitanja higijene.

Davor Trstenjak, za razliku od Lalanguea, u svojim se djelima savjetodavno, na njima pristupačniji način, obraća „prijatelju seljaku“. Trstenjak se obraća posebno djevojkama i ženama u djelu „Dobra kućanica“, ali i seoskim mladićima u djelu „Dobar kućnik“.⁷⁰ U ovim se djelima obrađuje svakodnevica; čišćenje doma i posuđa, kuhanje, odgoj djece, školovanje, njega bolesnika te njega bolesnih domaćih životinja (namijenjeno muškarcima).

U zdravstveno – prosvjetnom radu krajem 19. stoljeća Antun Lobmayer⁷¹ zauzima značajno mjesto svojom knjigom „Čovjek i njegovo zdravlje“ u kojoj se bavi temama poput građe i funkcije ljudskog tijela, prehranom, higijenom, utjecajima zraka i tla na zdravlje i slično. Uz Lobmayera, važno je spomenuti doktora Milivoja Dežmana koji je osnovao lječilište za tuberkulozu na Sljemenu.

Naš najznačajniji prosvjetni pisac bio je Fran Gundrum Oriovčanin, gradski fizik iz Križevaca koji je objavio cijelu biblioteku zdravstveno – prosvjetnog štiva koje sve više zadire u svakodnevicu. Gundrum se bavio važnim temama poput štetnosti duhana i alkohola, važnosti tjelovježbe, toplica, spolne bolesti i drugo.⁷²

Gundrum predstavlja i prvu zdravstveno – prosvjetnu publikaciju koja se bavi do tad ne baš uobičajenom temom, a to je spolnost. Knjiga „Zdravstvo spolnog života“ iz 1905. godine bavi se anatomijom i fizionomijom spolovila, oplodnji, pojedinim periodima u razvoju spolnosti, o spolnim nagonima itd. Zanimljivo je da se Gundrum zalaže za prosvjećivanje najširih slojeva o spolnim bolestima, a pritom apelira i na učitelje koji bi trebali prepoznati mladiće koji boluju od istih. Nakon Gundruma sličnim se temama bave i drugi autori.

Objavljivanje zdravstveno – prosvjetnih tekstova bila je najčešća praksa kad je u pitanju širenje znanja većem broju ljudi. U drugoj polovici 19. stoljeća uz navedene metode

⁷⁰ Trstenjak, D. (1891.) *Dobra kućanica*, naklada Hrvatskog pedagogijsko – književnog zbora, Zagreb

⁷¹ Profesor na Primaljskoj školi i predstojnik zemaljskog rodilišta u Zagrebu od 1877. – 1905. godine

⁷² Husinec, F. (2001.) Dr. Fran Gundrum Oriovčanin, Matica hrvatska, Križevci

prosvjeđivanja, organiziraju se i javna predavanja koja su najprije bila rezervirana samo za neke društvene skupine, a potom su se širila na čitavo stanovništvo. Osim javnih predavanja koja su bila besplatna, organizirana su i predavanja na tzv. pučkim sveučilištima gdje je broj ljudi bio ograničen jer se naplaćivao ulaz. Iako su se aktivnosti vezane za zdravstveno prosvjeđivanje uglavnom održavale u većim urbanim središtima, relevantne vijesti dopirale su i do širih slojeva društva.

Krajem prvog desetljeća 20. stoljeća s izdavanjem zdravstveno – prosvjetnih tekstova kreće i Andrija Štampar, kao naš najznačajniji širitelj socijalno – medicinskih ideja. Štampar tom prilikom objavljuje niz poučnih članaka i knjižica, kao što su: *Sušica i spolne bolesti, Pouke o zdravlju, Alkohol i naše zdravlje, Je li alkohol hrani* itd.⁷³

⁷³ Dugac, Ž. (2010.) *Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj, Srednja Europa*, Zagreb, str. 17

4. Socijalna medicina

Nakon Prvog svjetskog rata započela je velika zdravstvena akcija s ciljem ublažavanja teških ratnih posljedica, bolesti i gladi, a čiji je idejni začetnik bio Andrija Štampar.⁷⁴

Nakon ujedinjenja i proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine počelo se govoriti o organizaciji vlasti, o ljudima koji će voditi pojedine resore i ustanove. Između ostalog, tražila se čelna osoba i za ministra zdravstva pa se tako u medicinskim krugovima raspravljalo o mogućim kandidatima. Dekan Medicinskog fakulteta u Beogradu, predsjednik Stalne epidemijske komisije (savjetodavni organ Ministarstva narodnog zdravlja) te higijeničar dr. Milan Jovanović Batut imao je zadaću pronaći odgovarajuću osobu te je upoznao mladog liječnika iz Nove Gradiške, Andriju Štampara. O Štamparu nije znao mnogo, nije došao ni sa kakvim preporukama niti poznanstvima. Štampar ga je jedino podsjetio na svoj članak „Borba protiv tuberkuloze“⁷⁵ koji je bio objavljen u Jovanovićevu časopisu „Zdravlje“. Obojica su bili zagovornici preventivne medicine i na tome su ustrajali u svojim karijerama. Zbog svog znanja, interesa i uvjerenja Andrija Štampar 1919. godine postao je načelnikom Higijenskog odjela Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine SHS gdje je radio sve do 1933. godine kada je, zbog neslaganja s tadašnjom politikom, umirovljen. Prilikom svog djelovanja, Štampar je osmislio svojevrсни manifest socijalne medicine. U njemu ističe kako je najvažnija suradnja lokalnog stanovništva s profesionalcima i stručnjacima; prije svega s liječnicima. Cilj je bio učiniti higijenske blagodati i zdravstvenu zaštitu dostupnom širim slojevima društva. Štampar je smatrao da liječnici ne smiju biti ekonomski ovisni o bolesniku, odnosno da ne smiju raditi razliku između imućnijeg i siromašnijeg pacijenta. Zbog toga traži obrazac prema kojemu će liječniku za usluge plaćati država, zdravstveno osiguranje ili neka druga organizacija, a ne pacijent izravno. Ipak, ideja socijalne medicine nije se svidjela svima, ponajprije privatnim liječnicima i drugim medicinarima koji su svoj položaj smatrali uzvišenim i privilegiranim. Preventivna medicina nasuprot onoj kurativnoj za ove je liječnike značila i manju zaradu te su se u vrijeme Štamparova djelovanja žestoko protivili novoj socijalnomedicinskoj politici.

Socijalna medicina pokušala je intervenirati kada su neke druge grane medicine podbacile. Trebalo je usmjeriti pozornost na *preventivu* te prevladati dotadašnji naglasak isključivo na *kurativnu* medicinu. Štampar je bio gorljivi zagovornik upravo tih socijalnomedicinskih ideja

⁷⁴ Majcen, V. (1995.) *Filmska djelatnost škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar":1926-1960*, str. 15

⁷⁵ Štampar, A. (1934.) „Deset godina unapređivanja narodnog zdravlja“ Narodne novine, str. 9

koje su težile temeljitoj promjeni u odnosu društva naspram zdravlja i bolesti kao i mijenjanju društvene uloge medicine i njezinih predstavnika.⁷⁶ Promicanju narodnog zdravlja uvelike su pripomogli tzv. promidžbeni mehanizmi, koji su već neko vrijeme bili prisutni, a koju je Štampar jako dobro prepoznao. Promidžba je prepoznata kao odlično političko, ekonomsko i zdravstveno pomagalo jer je dopirala do većeg broja ljudi, a time je i odaziv, potencijalno mogao biti veći. Putem plakata, prosvjetnih filmova, radio – valova te parola željelo se ući u svakodnevicu ljudi promičući nove higijenske navike, nove hobije, nove svjetonazore.

Nakon završetka Prvog svjetskog rata na vidjelo izlaze mnogi zdravstveni problemi poput tuberkuloze, spolnih bolesti te crijevnih zaraza koje su se širile zbog nedostatnih higijenskih navika vezanih uz nuždu i manjka nužnika⁷⁷. Da je socijalna medicina u nas bila na niskim granama dokazuje i jedna od najsnažnijih epidemija koja je zahvatila čitavo, pa i hrvatsko, stanovništvo. Riječ je o španjolskoj gripi koja je harala krajem 1918. godine i usmrtila više ljudi nego Prvi svjetski rat.⁷⁸ Hrvatsku je zahvatila u tri vala, a procjenjuje se da je čak 90% stanovnika Hrvatske bilo njome zaraženo.⁷⁹ Unatoč strašnim vijestima o smrtnim stradanjima koje su dopirale sa svih strana, vlasti nisu suviše ozbiljno shvatile epidemiju. Štoviše, masovna okupljanja povodom okončanja rata, prekida odnosa s Austro – Ugarskom i oformljavanja Države SHS pogoršala su stanje i doprinijele munjevitom širenju bolesti. Liječničkog osoblja bilo je premalo (mnogi poslani na bojišta), a jaz između gradskog i ruralnog stanovništva bio je prevelik. Liječnici su uglavnom odlazili u kućne posjete što poskupljuje samu uslugu pa si većina stanovništva takvo što niti nije mogla priuštiti. Osim toga, bolest je tada još uvijek bila u sferi *privatnog*, a najčešće se posezalo za liječničkom pomoći kada je bilo prekasno.⁸⁰ Mjere zaštite od epidemije bile su sporadične i nisu mogle utjecati na popravljjanje općih higijenskih prilika.

⁷⁶ Dugac, Ž. (2005) *Protiv bolesti i neznanja – Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Europa, str. 24

⁷⁷ Dugac, Ž. (2012.) „*Bolje kopati zahod nego grob: Zdravstveno prosvjeđivanje o higijeni nužnika u međuratnom razdoblju*“ Časopis za suvremenu povijest, Vol. 44, No.2, str. 343

⁷⁸ Anušić, N. (2015.) *U sjeni Velikoga rata : Pandemija španjolske gripe 1918.-1919. u sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb: Srednja Europa, str. 9

⁷⁹ Hutinec, G. (2006.) *Odjeci epidemije „španjolske gripe“ 1918. godine u hrvatskoj javnosti* u: Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, vol. 38, str. 239

⁸⁰ Isto, str. 240

5. Ustanove koje vrše zdravstveno prosvjeđivanje

Nakon Prvog svjetskog rata dolazi do formiranja brojnih zdravstvenih ustanova. Pitanjima zdravstvenog prosvjeđivanja na području kontinentalne Hrvatske neposredno nakon rata bavio se Zdravstveni odsjek Zemaljske vlade naslijeđen iz Austro – Ugarske. Ukida se 1924. godine kada se formira nova jedinica na razini cijele Kraljevine SHS. Iste godine osniva se Institut za socijalnu medicinu u Zagrebu koji ima glavnu ulogu zdravstvenog prosvjeđivanja sve do osnivanja Škole narodnog zdravlja 1926. godine.⁸¹

Ministarstvo narodnog zdravlja Kraljevine SHS je 1920-ih godina, pod utjecajem Andrije Štampara bilo pokretač različitih javnozdravstvenih programa u zemlji⁸². Tako je osnovan niz odjela čiji je cilj bila briga o zdravlju i higijeni svih društvenih skupina.

Odjel za rasnu, javnu i socijalnu higijenu imao je niz zadaća; od kontrole hrane i trgovine do održavanja higijene stambenih prostora i javnih površina do zaštite napuštene djece, radničkog zdravlja pa do higijene prometa i zatvora. Važna zadaća ovog odjela bila je i zdravstveno prosvjeđivanje. Pod ovim smatramo organiziranje tečajeva za školske liječnike i nastavnike; organiziranje nastave iz fiziologije, higijene, spolne higijene i etike po osnovnim i srednjim školama. Nadalje, organiziranje tečajeva za različite skupine ljudi o glavnim pojmovima i prirodi zaraznih bolesti, njezi roditelja, novorođenčadi i bolesnika te organiziranje tzv. *ferijalnih* tečajeva o prvoj pomoći i suzbijanju zaraznih bolesti.⁸³ Higijenski odjel Ministarstva narodnog zdravlja bio je vrlo aktivan u prikupljanju materijala za socijalno – higijenske muzeje, organiziranju javnih predavanja, oglašavanju u dnevnim i stručnim listovima, izdavanju publikacija, organiziranju izložbi i pokretnih muzeja.

Najvažnije područje rada Odjela bilo je osnivanje mreže socijalnomedicinskih ustanova te poticanje medicinskog osoblja na edukacije.⁸⁴ Štampar navodi brojku od čak 250 socijalno medicinskih ustanova koje su osnovane u roku od 5 godina na području Kraljevine SHS⁸⁵. Sve te ustanove poput higijenskih, epidemioloških zavoda, zdravstvenih stanica, školskih poliklinika, zavoda za socijalnu medicinu i drugih imale su i ulogu zdravstvenog prosvjeđivanja.

⁸¹ Dugac, Ž. (2010.) *Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, str. 30

⁸² Dugac, Ž. (2005) *Protiv bolesti i neznanja – Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Europa, str. 32

⁸³ Isto, str. 33

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Štampar, A. (1925.) „Pet godina rada na higijeni“, Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja, 6: 289 – 291

U drugoj polovici 1920-ih godina stručna liječnička udruženja zajedno sa Štamparom kao članom odbora radili su na novom zakonu koji je bio posvećen očuvanju narodnog zdravlja. Iako nacrt tog zakona nije nikada prihvaćen u cijelosti, postavio je neke osnove koje su se tijekom vremena dodatno razrađivale.

Kraljevina Jugoslavija raspolagala je opsežnim zdravstvenim zakonodavstvom, od kojih su najvažniji zakoni o ustrojstvu ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, o upravi i organizaciji zdravstva, o suzbijanju zaraznih bolesti, o pomoći za asanaciju sela, o zdravstvenoj zaštiti učenika i dr.⁸⁶ Zakonom je određena i obavezna prijava zaraznih bolesti, kao i prikupljanje statističkih podataka o njima. Prijaviti se moralo i sva sumnjiva oboljenja, čak i onda kada se nije znalo radi li se o zaraznim bolestima.

Država je posebno skrbila za mladež u vidu školske higijene, koja se bavila popravljanjem zdravstvenih prilika u školama. Prema zakonu o zdravstvenoj zaštiti učenika, država je putem higijenskih zavoda, školskih poliklinika i liječnika bila dužna brinuti o zdravlju učenika, o uvjetima u kojima učenici borave u školi i generalno za higijensko prosvjeđivanje. Državne školske poliklinike osnovane su radi socijalno – higijenske i zdravstvene zaštite školske djece. Zadaća im je da: „pronalaze i sprječavaju zarazne bolesti, da daju pomoć u nesretnim slučajevima, da daju liječničku pomoć i savjet školskoj djeci koja imaju različite mane.“⁸⁷ Osim toga, osnovan je i fond za zdravstvenu zaštitu učenika. Svaki je učenik na početku školske godine platio 20 dinara i ti su se novci koristili u svrhu liječenja, nabavljanja lijekova, za troškove boravka u lječilištima, opravilištima, za osnivanje kupališta i podupiranje tjelesnog odgoja i trezvenosti mladih.

Skrb za zdravlje mladeži u obliku gradnje prostranih igrališta preuzimale su školske općine. Kraljevina Jugoslavija je 1930. godine imala 10 higijenskih zavoda, 38 domova narodnog zdravlja, 63 školske poliklinike, 48 epidemioloških i bakterioloških odjeljenja, 40 antituberkuloznih dispanzera, 22 lječilišta i oporavilišta, 10 odjeljenja za sanitetsku tehniku, 200 bolnica, 32 ustanove za zaštitu dojenčadi, sitne djece i majki i drugo.⁸⁸

⁸⁶ Semnic, A., Gotvald, S. (1931) *Nauka o čovjeku i zdravlju – somatologija i higijena za srednje i njima slične škole*, Narodna knjižnica, str. 222

⁸⁷ Isto, str. 224

⁸⁸ Semnic, A., Gotvald, S. (1931) *Nauka o čovjeku i zdravlju – somatologija i higijena za srednje i njima slične škole*, Narodna knjižnica, str. 221

5.1. Škola narodnog zdravlja

Najznačajnija ustanova za zdravstveno prosvjećivanje, odnosno za preventivni javno – zdravstveni rad bila je Škola narodnog zdravlja (puni naziv: Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja) osnovana 1926. godine pod pokroviteljstvom Rockefellerove fondacije.

Rockefellerova fondacija je, uz Zdravstvenu organizaciju Lige naroda, nakon Prvog svjetskog rata zauzela ključno mjesto u promicanju narodnog zdravstva⁸⁹. Osnovana je 1913. godine te je u svojoj biti bila filantropska organizacija koja je pružala materijalnu pomoć državama diljem svijeta za realizaciju značajnih projekata. Sredstva koja je fondacija davala državama bila su ograničenog trajanja, odnosno, cilj te financijske pomoći bila je potaknuti drugu stranu na samostalnost i napredak.

Škola narodnog zdravlja predstavljala je ključnu ustanovu za planiranje, organiziranje i vođenje zdravstvenog prosvjećivanja. To je bila ustanova koja se sustavno i profesionalno bavila zdravstvenim prosvjećivanjem. Škola je imala široku lepezu djelovanja te se sastojala od mnoštva odjeljenja. Za zdravstveno prosvjećivanje, najvažnija su bila sljedeća odjeljenja: Odjeljenje za socijalnu medicinu koje se dijelilo na Odsjek za higijensku propagandu, Odsjek za proučavanje narodne patologije i statistiku te Odsjek za poučavanje naroda. Drugo važno odjeljenje bilo je Odsjek za sanaciju sela te Odsjek za sanitetsku tehniku.⁹⁰

Odjeljenje za socijalnu medicinu imalo je stručni nadzor nad svim socijalno – medicinskim ustanovama, a njegov Odsjek za higijensku propagandu organizirao je pučka predavanja, brošure, letke i plakate te vodio radionicu za izradu filmova. Odsjek za poučavanje naroda organizirao je razne tečajeve za sve škole za sestre pomoćnice, bolničarke, laborante, kao i za babice. Nadalje, sudjelovali su u organizaciji nastave tjelesnog odgoja.

Škola narodnog zdravlja sastavljala je i predlagala građu za školske udžbenike iz higijene. Također, zaduženje Škole bilo je organizirati brojne tečajeve kao i zdravstveno podučavanje i promidžbu putem javnih glasila i listova.

Kroz cijelo razdoblje međuraća, Škola narodnog zdravlja imala je središnju ulogu u provođenju zdravstvenog prosvjećivanja. Stvari su se pomalo zakomplicirale uspostavom diktature kralja Aleksandra 1929. godine zbog kojeg Štampar odlazi sa svoje pozicije, a Škola

⁸⁹ Dugac, Ž. (2005) *Protiv bolesti i neznanja – Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Europa, str. 13

⁹⁰ Dugac, Ž. (2010.) *Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, str. 33

dobiva sve manje sredstava iz proračuna. Škola narodnog zdravlja trebala je djelovati diljem Kraljevine SHS, no ustvari je svoju djelatnost provodila na području Savske banovine. Tek s uspostavom Banovine Hrvatske 1939. godine, njen se djelokrug proširuje. Tijekom Drugog svjetskog rata rad Škole biva onemogućen. Štampar ipak uspijeva pokrenuti djelovanje Škole nakon rata zahvaljujući još jednoj financijskoj potpori od strane Rockefellerove fondacije.

5.2. Podmladak Crvenog Križa

Podmladak Hrvatskog Crvenog Križa osnovan je 1922. godine, najprije u Zagrebu, a zatim u Splitu, Dubrovniku i Osijeku. Pomoć u organiziranju Crvenog Križa u Zagrebu pružio je Američki crveni križ.⁹¹ Podmladak Crvenog Križa imao je za cilj služiti drugima i biti od pomoći u pogledu čuvanja zdravlja. Temeljni zadatak Lige Društava Crvenog Križa bio nastojati brinuti: „oko unapređenje zdravlja, oko sprječavanje bolesti i potpomaganja nevoljnih na čitavom svijetu, te o tom, da steče saradnike za te svoje zadatke.“⁹²

Podmladak Crvenog Križa bio je pokret kojim se proširuje mirnodopski rad društava Crvenog Križa tako da u njemu mogu sudjelovati i školska djeca. Nove naraštaje, smatrali su, treba odgajati tako da služe čitavoj zajednici. Cilj ovog društva bio je naučiti djecu strpljenju, samostalnosti, radu i trudu. Osim čuvanja vlastitog zdravlja, bilo je važno poučiti djecu i o higijenskim načelima.⁹³

Podmladak Crvenog Križa bila je važna ustanova kada je u pitanju zdravstveno prosvjećivanje, a odgojno – prosvjetna uloga bila je srž njihova djelovanja. Sudjelovali su i u nešto inovativnijem pristupu zdravstvenom prosvjećivanju, a to je ono – putem filma. Film se od samih početaka pokazao kao sredstvo koje može poticajno djelovati na ljude pa se vrlo brzo počeo koristiti kao promidžbeno – edukativni mehanizam. Prosvjećivanje širokih slojeva stanovništva o bolestima, načinima zaštite i liječenja bila je jedna od osnovnih javnozdravstvenih metoda nakon Prvoga svjetskog rata, u vrijeme kada je raširenost akutnih i kroničnih zaraznih bolesti bila osobito velika.⁹⁴

⁹¹ Povijest Hrvatskog crvenog križa, http://www2.hck.hr/?path=hr/static/page/Sto_radimo.Mladez.about, (stranica posjećena 31.10.2015.)

⁹² Kolin, M., Brossler, K. (ur.) *Almanah podmlatka Društva Crvenog krsta*, Biblioteka oblasnog odbora Podmlatka Društva Crvenog krsta, 1928., svezak II, str. 2

⁹³ Čajkovac, S., Tunkl, A., Škavić, J. (ur.), *Napredak* (1926./1927.), tečaj LXVII, Hrvatski – pedagoški književni zbor, str. 55

⁹⁴ Dugac, Ž. (2009) „Zdravstveno prosvjećivanje filmom ranih 1920-ih u Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol 41, br. 3., 751.-762, str. 751

Kao što je već navedeno, Podmladak Crvenog Križa se, među ostalim ustanovama, zalagao za korištenje filma u zdravstveno – prosvjetne svrhe. Tako su osnovali kinosekciju te su dali prijedlog da se osnuje savez svih društava koja se bave propagandom znanstvenih i kulturnih filmova uz pomoć kinematografa. Također predlažu da svako društvo dostavi savezu popis svojih filmova kako bi se znalo s koliko se filmova raspolaže. Predlažu i stvaranje fonda u suradnji s Ministarstvom prosvjete koje će im pružiti financijska sredstva za nabavu filmova, uređaja i drugih potrepština. Podmladak Crvenog Križa posjedovao je veći broj filmova, imao je prostoriju za prikazivanje istih i bili su voljni preuzeti vođenje takvog saveza. Podmladak Crvenog Križa zauzeo je istaknuto mjesto u popularizaciji poučnih filmova.

6. Uloga školskih liječnika u prosvjeti

U Kraljevini SHS vodila se briga o nastavi higijene u sklopu nastavnog programa u osnovnim, srednjim i drugim sličnim školama. Gradivo se postupno trebalo proširivati, a u višim se razredima trebalo predavati i o spolnoj pedagogiji i spolnoj etici.⁹⁵ Liječnici se baš i nisu slagali s postojećim nastavnim programom jer su smatrali da je zadaća nastavnog predmeta „higijene“ pomoći učenicima usvojiti higijenske navike, odnosno steći higijensku svijest.

Prvi školski liječnik imenovan je 1893. u Zagrebu za realku i gimnaziju, a zadaća mu je bila jednom na mjesec obaviti pregled škola i učenika, pregled učenika oboljelih od zarazne bolesti te liječenje siromašnih. Iste godine imenovan je i zubni liječnik za đачke domove i obrtničku školu. Nakon toga dolazi do stagnacije prouzrokovane skorašnjim ratnim stanjem pa se skrb o zdravlju učenika nastavlja nakon Prvog svjetskog rata. Stoga, Odjel za bogoštovlje i nastavu postavlja školske liječnike u svakoj srednjoj školi u Hrvatskoj i Slavoniji, a koji su dužni podnositi izvješće o zdravstvenom stanju učenika i uvjetima u školi. Zatim se opet vraćamo na nezaobilaznu ulogu, već puno puta spomenutog, dr. Andrije Štampara zahvaljujući čijem djelovanju dolazi do sustavne zdravstvene zaštite školske djece i mladih. Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja zajedno sa Štamparom 1923. godine postavlja zahtjev za osnivanjem školskih poliklinika i ambulanti.

Tako je već te iste godine osnovan prvi Gradski školski ambulatorij za pučke škole, obdaništa (jaslice) i šegrtske škole u Krajiškoj ulici u Zagrebu.⁹⁶

Školski ambulatorij provodio je zdravstveni nadzor nad svim osnovnim školama, koje su tada trajale četiri godine i spadale pod autonomnu upravu gradskog poglavarstva. U to vrijeme u Zagrebu je bilo oko 5600 učenika osnovnih škola. Osoblje gradskoga školskog ambulatorija sastojalo se od dva liječnika i četiri školske sestre.⁹⁷ Sestre pomoćnice, kako ih tada nazivaju, asistirale su liječniku u ambulanti i pri sistematskim pregledima te su periodično posjećivale škole koje su im bile dodijeljene. Njihova je glavna zadaća bila nadziranje čistoće djece te sprečavanje širenja zaraznih bolesti. Posebna zadaća bila im je prijavljivanje djece oboljele od

⁹⁵ Dugac, Ž. (2010.) *Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, str. 56

⁹⁶ Lančić, F. (2009) „Zdravstvena zaštita školske djece – školska medicina nekad i danas“, *Medicus*, Vol 18, br. 2, str. 238

⁹⁷ Lončar – Dušek, M. (1994) „70 godina prvog školskog ambulatorija“ *Paediatr Croat*, Vol 38, str. 52

tuberkuloze. Njihova je dužnost bila i obilazak djece koja su izostala iz škole kao i ocjenjivanje socijalnog stanja u kojem dijete odrasta.⁹⁸

Sredinom 1920-ih godina u Zagrebu je postojala razrađena školska dokumentacija, kao i sistematski pregledi učenika te kontrolni pregledi tzv. kroničara. Godine 1919./1920. Kraljevska zemaljska vlada, Odio za prosvjetu i vjeru, izdala je *Naputak za školskog liječnika za srednje i slične škole*.⁹⁹ Školski liječnik morao je svake godine pregledati sve učenike te ustanoviti njihovo zdravstveno stanje, a svaki bolestan učenik u Zagrebu imao je priliku liječiti se u Školskoj poliklinici¹⁰⁰. U matičnom listu stajali su podaci o učenikovu rođenju, cijepljenju, nekim specifičnostima glede učenikova vida, sluha i tjelesnog stanja općenito.

Kao što vidimo, rad liječnika i sestara u školi bio je jednako važan onom u ambulanti. Briga o školskoj djeci bila je na visokoj razini pa je tako najpotrebitijoj djeci omogućavana prehrana, kao i odlazak na more. Praksa otvaranja ustanova za zaštitu djece i mladeži bila je prisutna i u drugim hrvatskim gradovima.

Godine 1939. u Savskoj banovini je bilo oko 45 liječnika školskih poliklinika i higijenskih ustanova, koji su se isključivo ili barem djelomice bavili pitanjem zdravstvene zaštite školske djece, te oko 215 kotarskih, banovinskih, gradskih i općinskih liječnika, koji su vršili dužnost školskog liječnika ili su po svojem položaju dolazili češće u priliku a se bave pitanjem zdravstvene zaštite školske djece.¹⁰¹

Borba protiv zaraznih bolesti, bila je jedna od glavnih zadaća tog vremena. U cijelom razdoblju međuraća zabilježeno je dosta slučajeva difterije i tuberkuloze, a neposredno prije izbijanja Drugog svjetskog rata, epidemija malarije.

Iz navedenog uočljivo je da su liječnici kroz povijest imali veliki utjecaj na prosvjetu. Bili su dio školskog sustava i kao takvi sudjelovali su u pripremi određenih nastavnih sadržaja. Nakon Prvog svjetskog rata cilj je bio da svaka muška i ženska srednja škola ima svog liječnika.¹⁰²

⁹⁸ Dugac, Ž. (2015.) *O sestrama, siromašnima i bolesnima – Slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*, Zagreb: Srednja Europa, str. 137

⁹⁹ Rapo, V. (2007.) Katalog izložbe „Zdravlje i škola“, Hrvatski školski muzej, str. 21

¹⁰⁰ Otvorena pri Higijenskom zavodu u Zagrebu 1924. godine. Značajna i po organiziranju srednjoškolskih skloništa te đачke kuhinje.

¹⁰¹ Prebeg, Ž. (1939.) – O zdravlju školske djece, *Liječnički Vjesnik*, 61(1): 61- 69

¹⁰² Dugac, Ž. (2010.) „Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj“, Srednja Europa, Zagreb, str. 59

U Kraljevini SHS, liječnici su smatrali da je školska nastava idealna za zdravstveno prosvjećivanje pa su se i oni bavili reformom nastave u osnovnim i srednjim školama 1920-ih godina prošlog stoljeća. Smatrali su da je „škola ne samo mesto sticanja znanja nego i vežbalište fizičkog zdravlja i hram higijenskog života.“¹⁰³ Protivili su se odvajanju prosvjete od higijene, smatrali su da jedno bez drugoga ne može jer će „zdrava prosveta biti samo ona, koja bude ne samo higijenski opravdana nego i higijenski upućena i izvodjena.“¹⁰⁴

U drugoj polovici 1920 – ih teme narodnog zdravlja i liječničkog djelovanja spominju se i na, već spomenutim, sjednicama Oblastne skupštine Zagrebačke oblasti. Kao jedan od problema, navodi se prerano stupanje djevojčica u brak. Spominje se i opća nebriga o narodnom zdravlju i porazna statistika zaraznih bolesti (malarija, tuberkuloza) kod djece u školi, ali i u obitelji. Zbog toga je na desetoj sjednici Oblastni odbor podnio Oblastnoj skupštini Uredbu o oblastnim liječnicima čiji je cilj bila briga liječnika nad narodnim zdravljem, širenje zdravstvene prosvjete, i to s naglaskom na brigu o školskoj djeci. Liječenje će prema toj Uredbi biti besplatno za sve pacijente, a liječnici će za svoj rad biti plaćeni od strane oblasti.¹⁰⁵

¹⁰³ Zapisnik sa II godišnje skupštine Jugoslavenskog lekarsko društva 1920., Liječnički vjesnik 1921, 43:17-35

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Kolar – Dimitrijević, M. (1993.) *Radićev sabor 1927. – 1928.*/ Zapisnici oblasne skupštine Zagrebačke oblasti, Zagreb: Školska knjiga/Arhiv Hrvatske, str. 53

7. Nastava higijene

Na temelju nacrtu školskog zakona propisana je 1925. godine privremena nastavna osnova za osnovne škole u Kraljevini SHS koja je bila obavezna od 1927./1928. godine, a prema kojoj se u nastavi prirode u 4. razredu osnovne škole poučava o čovjeku. Obrađuju se sljedeće teme: *Pouke o njezi organa i čula. Hrana i važnost higijenskog hranjenja. Škodljiva pića. Odijelo i obuća. Važnost sunčeve svjetlosti, vode i zraka za ljudski život. Higijena tijela (čistoća, gimnastika itd.), stana, dvorišta, i mjesta (sela, grada). Zarazne bolesti (šuga, šarlah, gušobolja, boginje, tifus, srdobolja, malarija, tuberkuloza, itd. i čuvanje od njih. Pouke o suzbijanju praznovjerica, i vraćanja pri obolijevanju. O liječnicima i bolnicama.*¹⁰⁶

Prema nacrtu prosvjetnog programa, nastava higijene trebala se održavati od osnovne škole do sveučilišta, a trebala je početi u obliku pouka pomoću priča, popularnih higijenskih članka, na temelju modela i tablica. Za *opetovnice* trebalo je izraditi ilustrirane knjige dok se u srednjim školama higijena trebala poučavati na biološkoj osnovi i uz osobnu higijenu, poučavalo se i o rasnoj te socijalnoj higijeni. Nastavu higijene u osnovnim školama trebali su predavati učitelji, a u srednjim školama školski liječnici. Higijena je bila obavezan predmet u višim, srednjim i stručnim školama dva sata tjedno. U učiteljskim školama poučavala se u višim razredima također dva puta tjedno. Uz teorijsku i praktičnu nastavu higijene bilo je potrebno uputiti učenike na intenzivniju njegu i kulturu tijela. Kako bi u tome i uspjeli, svaka je škola trebala imati kupaonice, gimnastičke dvorane, igrališta, ekskurzije i slično.

Zakonom o narodnim školama iz 1929. uvedena je higijena kao predmet u osnovne, srednje i slične škole. Osim pohađanja nastave, obavezno je bilo i tjelesno vježbanje po sokolskom sistemu - tjelovježbeni pokreti koji su se u drugoj polovici 19. stoljeća razvijali u slavenskim zemljama. Uvođenja ovih promjena imalo je za cilj podići svijesti o zdravlju od rane dječje dobi. Naime, djeca su dolazila u više razrede osnovne škole s lošim higijenskim navikama koje u tom trenutku bilo teže izmijeniti.

Nastava higijene u osnovnoj školi izvodila se u trećem i četvrtom razredu osnovne škole po jedan sat tjedno. Iako u prva dva razreda osnovne škole učenici nemaju predmet higijene, itekako su se susretali s njom i to putem različitih pjesmica i igrokaza o higijeni. U građanskim školama, realnim i klasičnim gimnazijama nastava higijene slušala se po jedan sat tjedno i to uglavnom u višim razredima s minimalnim odstupanjem.

¹⁰⁶ Rapo, V. (2007.) Katalog izložbe „Zdravlje i škola“, Hrvatski školski muzej, str. 22

Problem koji se, međutim, nametnuo sličan je problemima i s današnjom nastavom; previše gradiva, premalo sati. Zbog podudaranja dijela gradiva higijene sa prirodopisom profesori prepuštaju predavanje tog gradiva *drugom* kolegi pa su učenici ostajali zakinuti za relevantno znanje o ljudskoj anatomiji i fiziologiji.

S uvođenjem novog predmeta, bilo je potrebno osigurati i odgovarajuće udžbenike. Prve čitanke izlaze 1928. i 1929. za treći i četvrti razred osnovne škole.¹⁰⁷

Ipak nije sve teklo tako glatko, prilikom oblikovanja nastavnih planova za predmet higijenu razvila se rasprava o tome tko ima pravo odlučiti o sadržaju koji će se predavati. Štampar je smatrao da primat u ovom slučaju treba imati ministar narodnog zdravlja, a ne ministar prosvjete.¹⁰⁸ Neslaganje dvaju ministarstava oko ovog pitanja trajalo je duže vrijeme, ali konačnu pobjedu, odnosno cjelokupnu brigu oko nastave higijene na kraju ipak preuzima Ministarstvo narodnog zdravlja i to 1928. godine. Predavanja su preuzeli liječnici iz higijenskih ustanova; školskih poliklinika kao i kotarski te općinski liječnici. Zatim potkraj 1935., predavanja iz higijene u nižim razredima srednjih škola i u građanskim školama ponovo preuzimaju nastavnici, dok liječnici predaju samo u višim razredima srednjih škola i učiteljskim školama.¹⁰⁹ Liječnici iako su se gorljivo borili za ulogu predavača u nastavi higijene, svoj posao i nisu baš uzorno obavljali, što zbog viška posla, što zbog manjka zainteresiranosti. Nastava higijene često se nije izvodila redovito što je u konačnici dovelo do slabijeg znanja učenika. O nesuglasicama između liječnika i učitelja pisalo se javno; u njemu učitelj optužuje općinske i gradske liječnike da su lijeni, a liječnici se opravdavaju kako uz predavanja imaju i puno posla na svojim primarnim pozicijama. Uz školske liječnike, u zdravstveno – prosvjetnom radu sudjelovale su i sestre pomoćnice koje u međuratnom razdoblju sudjeluju i u preventivnom te socijalnom radu. One su imale zadatak poučavati o čistoći, kao i organizirati školska kupanja i tamanjenje ušiju.¹¹⁰

Najznačajnije teme koje je nastava higijene trebali obrađivati bile su: socijalne i spolne bolesti, dok se nižim uzrastima naglasak stavljaio uglavnom na osobnu higijenu. Polemike su se vodile i oko toga tko će i kako predavati školskoj djeci o spolnim bolestima. To je potaknulo Zbor liječnika na ideju o organizaciji tečajeva koji će biti namijenjeni učiteljima, profesorima, roditeljima, raznim humanitarnim društvima i drugima. Tečajevi bi se održavali

¹⁰⁷ O udžbenicima detaljnije u nastavku.

¹⁰⁸ Dugac, Ž. (2010.) *Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, str. 59

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto.

na odjeljenju za antiveneričnu propagandu i seksualno obavješćavanje mladeži smještenu u svakoj centralnoj ambulanti. Cilj ovih tečajeva bio je usvojiti određena znanja o temi kako bi se što bolje mogla prezentirati mladima.¹¹¹

Spolna tematika unutar nastavnog plana i programa izazivala je burne reakcije onih koji su smatrali da takva vrsta poduke još više izaziva uzbuđenje učenika. S druge strane, u izvještaju Kraljevskog zemaljskog zdravstvenog vijeća govori se o važnosti educiranja mladih o vrstama i zaštiti od spolnih bolesti već od šestog razreda.¹¹²

Uz spolne bolesti najvažnije teme zdravstveno – prosvjetnog rada bile su borba protiv tuberkuloze i alkoholizma. Osobito jaka antituberkulozna propaganda odvijala se po školama prikazivanjem filmova o toj temi. U udžbenicima se dosta pažnje posvećuje suzbijanju tuberkuloze kao jedne od glavnih bolesti tog vremena. Također putem filmova propagirana je i štetnost alkohola. Na antialkoholnim predavanjima sudjelovali su osim učitelja i predavača iz Škole narodnog zdravlja i Kolo trezvene mladeži. Oni su se kao učeničko udruženje raznim kampanjama borili protiv konzumacije alkoholnih pića i u tu svrhu organizirali i „proslave trezvenosti“.¹¹³

Koliki je alkohol zaista bio problem potvrđuje i niz slučajeva zabilježenih u Zagrebu. Najčešće probleme u alkoholiziranom stanju su izazivali muškarci, iako su zabilježeni slučajevi i kod žena. U dokumentima se uglavnom navodi da pijani očevi maltretiraju djecu i tjeraju ih od kuće, ali i da žene piju i zapuštaju djecu.¹¹⁴

Prema jednom od izvještaja sestara pomoćnica zabilježeno je kako su tražile hitno zbrinjavanje troje djece iz obitelji čija je majka u bolnici u Vrapču, a otac „nemaran i pijanica“, koji je više puta zapio dobivenu potporu.¹¹⁵ Ovo je samo jedan od mnoštva primjera o tome kako je alkohol sveprisutan u zajednici.

Prilikom analize udžbenika može se zamijetiti velik broj edukativnih sadržaja o štetnosti alkohola pa se tako često napominje kako alkohol nije primjeren za djecu ili kako uništava obitelj.

¹¹¹ Pejčić, V. Suzbijanje spolnih bolesti, Izvješće kr. zem. zdravstvenog vijeća iz sjednice od 19. travnja 1918., Liječnički vjesnik 1918, 40;191 – 204

¹¹² Isto.

¹¹³ Dugac, Ž. (2010.) *Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, str. 117

¹¹⁴ Dugac, Ž. (2015.) *O sestrama, siromašnima i bolesnima – Slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*, Zagreb: Srednja Europa, str. 184

¹¹⁵ Isto, str. 165

Osim antialkoholne i antituberkulozne propagande, velika se pažnja posvećuje i fizičkom zdravlju učenika pa se uvode kupališta, organiziraju izleti u prirodu, a gimnastika postaje dio redovitog školskog programa. Dobar primjer za to su tzv. šumske škole kojima je cilj bio učenje uz boravak u prirodi, o kojoj će biti riječi nešto kasnije.

7.1. Udžbenici za osnovnu školu

Čitanka o čovjeku i zdravlju za III. razred osnovne škole izašla je 1928. godine i priredili su je učitelji Žiga Ber i Pero Horvat. Čitanka je ilustrirana s 44 slike od kojih su poneke i u boji. Putem priča, poučava se djecu o najvažnijim aspektima ljudskog zdravlja i tijela. Tako primjerice prva priča započinje naslovom „Sekina lutka“. Dječak je uzeo sestrinu lutku i htio je provjeriti od čega je ona napravljena. Na kraju je uništio lutku, ali ga je to ponukalo da se zapita: od čega je sastavljeno ljudsko tijelo? Zatim je na sljedećoj stranici prikazan kostur čovjeka te su objašnjeni svi dijelovi. Unutarnji organi su predstavljeni kao zasebna bića koja govore i objašnjavaju svoju funkciju. Tako je rad želuca opisan na sljedeći način: „Prvi su moji pomagači zubi. U ustima zubi hranu sažvaču i samelju, jezik je prevrće..“¹¹⁶ Zatim su na isti način opisani i ostali organi. Nakon poglavlja o ljudskom tijelu slijedi veliki podnaslov „Od uranka do počinka“. Čitanka je dakle, koncipirana prema dijelovima dana, od jutra do večeri prema higijenskim navikama koje dijete treba usvojiti. Najvažnije pouke u knjizi istaknute su preko cijele stranice i to uglavnom u boji.

Nakon obavljanja jutarnje higijene i svih drugih potreba, bilo je vrijeme za odlazak u školu. U školi su se učenici morali pridržavati raznih higijenskih načela, poput: ne grizi nokte, ne pljuj po podu, ne pij iz čaše iz koje je netko prethodno pio, prilikom kihanja imaj rupčić uz sebe, sjedi uspravno i slično.

Posebna pažnja posvećivala se umoru očiju i pravilnom sjedenju. Na ilustracijama je prikazano pravilno i nepravilno sjedenje te posljedice za kralježnicu ukoliko se ne pridržavaju pravila. Što se tiče umora i bolesti očiju, u čitanci se savjetuje sljedeće: kod čitanja i pisanja svjetlo mora dolaziti s lijeve strane, gledanjem u zelenilo odmaraju se oči, ne gledaj u sunce, bijeli zid ili snijeg jer će to oštetiti vid, nemoj raditi pri lošoj rasvjeti, ne trljaj oči prstima jer si možeš zaraziti oko nekom bolesti itd.

¹¹⁶ Ber, Ž., Horvat P. (1928) *Čitanka o čovjeku i zdravlju za III. razred osnovne škole*, Zagreb: Tisak i naklada Jugoslovenske štampe d.d., str. 10

Nakon povratka iz škole, savjetuje se pranje ruku prije jela, zatim umjerenost u jelu, kao i pristojno ponašanje za stolom. Putem priča opisani su dobri utjecaji mlijeka i loši utjecaji vina i rakije na dječji organizam. U predzadnjem poglavlju poučava se djecu o ritualima prije odlaska na počinak. U zadnjem poglavlju obrađene su razne teme koje su od velikog značaja za to razdoblje: tuberkuloza, ozeblina, štetnost cigareta i drugo.

Godine 1939. napravljeno je reizdanje maloprije spomenute čitanke za III. razred osnovne škole. Prije samog sadržaja smjestilo se posebno objašnjenje tuberkuloze, kao središnje bolesti toga vremena, koje izdaje „Društvo za suzbijanje tuberkuloze“. Dane su opće upute; kako dolazi do bolesti te ispravni načini liječenja. Prema sadržaju čitanke vidljivo je da je većina dijelova identična čitanki iz 1928. godine. Čitanka ima manji opseg stranica te sadrži manje slika nego prethodna. Poglavlje o ponašanju učenika u školi u potpunosti je izbačeno. Poglavlja o čovjekovu tijelu nisu napisana infantilno kao u prvoj čitanci te su dodana poglavlja o hrani, prirodnim lijekovima i zaraznim bolestima. Štetnost alkohola prikazana je pomalo šokantnom pričom „Umro mali Stojan“.¹¹⁷

Čitanka o čovjeku i zdravlju za IV. i V. razred osnovnih škola i za produžene škole izdana je 1928. godine od istih autora. Prema temama koje obrađuje razlikuje se od prethodnih čitanke po novim nastavnim jedinicama kao što su nametnici u čovjekovu tijelu, bakterije, prva pomoć i drugo.

Navedeni udžbenici bili su odobreni od strane Ministarstva prosvjete kao nadležnog organa. Na jednostavan i didaktičan način prikazivane su loše higijenske navike i njima suprotne, zdrave. Sve u svemu vidljiva je gradacija težine samog gradiva i pristup učenicima kroz godine. Nastavne jedinice koje se obrađuju u 4. i 5. razredu zahtjevnije su i prikazane na nešto ozbiljniji način (primjer života pojedinih znanstvenika i njihovih postignuća). Možemo reći da se pojedine teme ponavljaju u svakom razredu s minimalnim preinakama. U svakoj su čitanci zastupljena poglavlja o higijeni kuće, osobnoj higijeni, o anatomiji ljudskog tijela, o štetnosti alkohola i cigareta. Sve čitanke sadržavale su ilustracije i parole koje su bile izrazito naglašene kako bi učenicima bile pamtljive.

¹¹⁷ Ber, Ž., Horvat P. (1939) *Čitanka o čovjeku i zdravlju za III. razred osnovne škole*, Zagreb, str. 29

U časopisu „Napredak“¹¹⁸ maloprije spomenute čitanke za 3., 4. i 5. razred recenzirao je Antun Tunkl.¹¹⁹ Pozdravlja autore koji su odlučili napisati udžbenik koji će biti primjeren uzrastu djece, a koji će također poučavati propisano nastavno gradivo.

U čitankama za 3. i 4. razred posebno se uči o čovjeku, o izgradnji njegova tijela i o higijenskim načelima. Tunkl smatra da je učenicima teško savladati ovo gradivo iz dva razloga: djeca teže usvajaju bez vlastitog promatranja, a nastavnici s druge strane nisu spremni za interaktivnu nastavu jer naprosto nemaju nikakva pomagala za to.

Problem ovog nastavnog predmeta je i u tome što učenici možda u toj fazi života nisu u mogućnosti te informacije primiti i zadržati cijeloga života. A većini će djece to biti jedino vrijeme kada će učiti o čovjekovu tijelu i higijeni jer najvjerojatnije neće nastaviti školovanje nakon osnovne škole. Stoga Tunkl kaže, ako djeca i ono malo što nauče primjene u svome životu, osnovna škola ispunila je svoj cilj. Tunkl prvenstveno savjetuje nastavnicima da što bolje i zornije prikažu ovo specifično nastavno gradivo kako bi ga djeca lakše usvojila. Ipak, nastavnici ne raspolažu, toliko potrebnim, nastavnim pomagalima i prepušteni su sami sebi. Učitelji Ber i Horvat kao sastavljači ove čitanke željeli su približiti ovo ne samo nastavno, već i životno gradivo učenicima i uspjeli su u tome svojim zanimljivim pristupom. Tunkl ipak smatra da se autorima potkrala koja greška i to zbog ponekih prestručnih izraza i članaka koje su pisali ljudi izvan učiteljskog staleža (primjer „Mozak i živci“ u čitanci za 4. razred). Prema tome, Tunkl i suradnici smatraju da bi ovi spisi trebali poslužiti učiteljima kao priručnik, a da bi se za djecu trebala sastaviti posebna čitanka iz higijene. Tako bi se iz ove postojeće čitanke odvojili članci koji bi pripadali priručniku i oni koji bi pripadali u čitanku. Osim toga, u čitankama bi se trebalo pripaziti i na rečenične konstrukcije, odnosno na stil i jezik pisanja koji bi trebao biti prilagođeniji uzrastu.

Iako ove čitanke nisu savršene, od velikog su značaja za nastavnike i učenike te predstavljaju izvrsnu startnu poziciju za neke buduće autore koji će se posvetiti ovim temama, smatra Tunkl.

¹¹⁸ Tunkl, A. (ur.) „Napredak“ (1929.) tečaj LXIX, svezak 5-6, Hrvatski pedagoško – književni zbor, str. 177-179

¹¹⁹ Antun Tunkl (1884.-1961.) – pedagog, učitelj, upravitelj Hrvatskog školskog muzeja, glavni urednik časopisa „Napredak“

7.2. Udžbenici za srednje i slične škole

Udžbenici za srednje i slične škole obrađivali su znanstvenu problematiku u vrlo širokom opsegu.

Udžbenik „Nauka o čuvanju zdravlja – higijena za III. razred srednjih i njima sličnih škola“¹²⁰ iz 1938. godine sastavio je prema nastavnom programu Aleksandar Semnic (profesor u klasičnoj gimnaziji). Udžbenik se sastoji od 8 poglavlja koja redom glase: *Značaj, zadatak i dioba higijene. Vazduh. Sunce. Očvrnuće tijela i tjelesna vježbanja. Zemljište. Voda. Zarazne bolesti. Zaštita od zaraznih bolesti*. Zanimljivo je da su teme poput „Voda“, „Zemljište“ ili „Vazduh“ danas nastavno gradivo kemije, biologije, pa i geografije. Nastava higijene pokrivala je doista široko područje, ali i zahtijevala znanja iz drugih predmeta.

Udžbenik „Nauka o zdravlju – higijena za IV. razred srednjih i njima sličnih škola“¹²¹ sastavili su već spomenuti Aleksandar Semnic i zajedno s njim Stjepan Gotvald (profesor u realnoj gimnaziji) 1932. godine. Udžbenik sadrži 63 slike i sljedeća poglavlja: *Klima. Ljekovite vode. Hrana i ishrana. Njega organa i čula. Tjelesna vježbanja. Zarazne (infekciozne) bolesti. Nametnici (parasiti). Prenosioci bolesti. Pojedine zarazne bolesti. Školska higijena. Nezgode i prva pomoć. Starane za zdravlje u prošlosti i sadašnjosti*. Poglavlje pod nazivom „Školska higijena“ detaljno razrađuje izgled školske zgrade, učionice i školskog namještaja.¹²² Ulaz u učionicu nikako ne bi smio biti s ulice, a s obzirom na broj učenika, jačinu govora, valjanu rasvjetu i grijanje, učionica bi trebala biti 9 metara dugačka, 6 metara široka i 4 metra visoka. Nikako ne bi smjelo biti više od pedesetero djece u učionici. Boja na zidovima, stropovi i podovi trebali bi biti jednostavni za održavanje, a prozori bi se trebali nalaziti s učenikove lijeve strane s bijelim zavjesama. Posebna pozornost pridavala se izvoru svjetlosti koji nikako ne smije bacati sjenu na ploču ili knjige, ali i ventilaciji koja će pridonijeti smanjenju nečistoća i klica te povećati produktivnost učenika. Zimi temperatura u učionici ne bi trebala prelaziti 20 stupnjeva Celzijusa, ali se ne smije spustiti niti ispod 17 stupnjeva. Klupe trebaju biti podešene prema učenikovu tijelu i u njoj bi učeniku trebalo biti udobno. Sjedalo bi trebalo biti prilagođeno svakom učeniku, a dubina istog otprilike 2/3 duljine bedra. Naslon bi trebao biti pod kutem od 10 do 15 stupnjeva, a sukladno tome i stol pod kutem od 25 stupnjeva. Ploča ne smije imati odsjaj i mora stajati tako da ju i učenici iz

¹²⁰ Semnic, A. (1938.) *Nauka o čuvanju zdravlja – higijena za III. razred srednjih i njima sličnih škola* Zagreb: Izdanje školskih knjiga i tiskarnica Savske banovine u Zagrebu

¹²¹ Semnic, A., Gotvald, S. (1932.) *Nauka o zdravlju – higijena za IV. razred srednjih i njima sličnih škola*, Zagreb: Narodna knjižnica

¹²² Isto, str. 85 – 91

zadnje klupe mogu dobro vidjeti. Što se tiče prostorija koja jedna škola mora imati, navodi se gimnastička dvorana koja bi trebala biti svijetla, prozirna i minimalno 20x15x5 metara. Nužnici bi trebali biti smješteni i građeni tako da ne zagađuju zrak, a čistoća istih ponajprije je ovisila o čistoći samih učenika. Upravo su se na tome vidjele higijenske navike učenika. Osim nužnika i pripadajućih umivaonika, škola je trebala osigurati i kupaonice koje djeluju vrlo blagotvorno na učeničko zdravlje. Školska zgrada mora imati i prilagođeno školsko dvorište, igralište te školsku kuhinju gdje se hrana učenicima dijeli besplatno (pothranjenost učestala), a troškove pokriva država, općina ili dobrotvorna društva. Učenici moraju imati pristup pitkoj vodi, biti zaštićeni od prljavštine i prašine, kao i od eventualnog požara ili neke druge nesreće. Nadalje govori se o samom procesu rada i učenja; broj učenika u razredu ne smije prelaziti 35 u osnovnoj, odnosno 25 učenika u srednjoj školi. Trajanje satova ovisilo je o uzrastu pa je tako prvim razredima sat trajao 30 min, a ostalima 40 do 45 minuta jer je uočen pad koncentracije traje li dulje od navedenog. Nadalje govori se o pravilima lijepog pisanja, kao i o ručnom radu (važan i za dječake) te važnosti tjelesnog odgoja. Posebna pozornost pridavala se zdravstvenoj zaštiti učenika; od pregleda djece za upis u školu preko tjelesnih mana do „školskih bolesti“ (kratkovidnost, iskrivljenje kralježnice) i zaraznih bolesti. Ističe se važnost „škole u prirodi“ i praznika koji su djeci neosporno potrebni. Posebno se naglašavaju zdravstvena uputstva, odnosno (higijenska) pravila ponašanja koje valja poštivati, kao i opća pravila koja će poboljšati život mladeži.¹²³

Važan udžbenik pod nazivom „Zoologija za više razrede srednje škole“ napisali su Krunoslav Babić i Nikola Fink¹²⁴ 1936. godine.¹²⁵ Sastoji se od dva dijela – *Nauka o čovjeku* i *Nauka o životinjama*. Prvi dio knjige sastoji se od sljedećih poglavlja: *Sastav čovječjeg tijela. Spoljašnja zaštita tijela. Organi za kretanje. Živčani pribor i čula. Organi za razmjenu materije. Žlijezde s unutrašnjim lučenjem. Čovječje rase. Prehistorijski čovjek*.

Poglavljja obrađuju gradivo uobičajeno za učenike većeg uzrasta, ali je zanimljivo što se dio o prahistorijskim ljudima našao upravo u ovom udžbeniku. Najčešće taj dio gradiva vezemo uz nastavu povijesti. Udžbenik sastavljen prema nastavnom planu i programu za zoologiju u šestom razredu te da je kroz knjigu provedena „zoološka terminologija i nomenklatura“.¹²⁶

¹²³ Semnic, A., Gotvald, S. (1932.) *Nauka o zdravlju – higijena za IV. razred srednjih i njima sličnih škola*, Zagreb: Narodna knjižnica, str. 91 – 96

¹²⁴ Hrvatski zoolozi, Krunoslav Babić (1875. – 1953.) te Nikola Fink (1894. – 1968.)

¹²⁵ Babić, K., Fink, N. (1936.) *Zoologija za više razrede srednjih škola*, Zagreb: Narodna knjižnica

¹²⁶ Isto, str. 97

7.3. Udžbenici za građanske škole

U građanskim školama s nastavom higijene započinjalo se u prvom razredu.

Dr. Sima Milošević sastavio je udžbenike pod nazivom „Higijena – za 1. razred građanskih škola“¹²⁷ i „Higijena – za 2. razred građanskih škola“¹²⁸ 1932. godine u Beogradu.

U predgovoru udžbenika za 1. razred, autor spominje teškoće prilikom pisanja jer je za savladavanje gradiva iz higijene potrebno imati znanja iz raznih predmeta. Neki od tih predmeta slušaju se od prvog razreda, a neki tek od trećeg pa to stvara problem i učenicima i nastavnicima prilikom slušanja, odnosno predavanja ovog predmeta.

Udžbenik sadrži već spomenute nastavne sadržaje (kao i u drugim udžbenicima). Sadrži detaljne upute o održavanju higijene tijela, o idealnoj temperaturi vode, trajanju tuširanja, kao i slikovni prikaz tuša koji se može improvizirati u domu.

„Nedjeljno pranje cijelog tijela nije dovoljno. Treba često prati dijelove tijela koji se više prljaju“¹²⁹, navodi se u udžbeniku. Osim osobne higijene, zastupljene su u udžbeniku higijena rada i školska higijena. Učenike se upozorava na dužnost održavanja vlastite higijene ne samo radi sebe, nego i radi drugih učenika. U većini udžbenika spominju se i takozvane *školske* bolesti, a to su „krivljenje kičme, kratkovidnost, zarazne bolesti i neki živčani poremećaji.“¹³⁰ *Neki živčani poremećaji* događaju se prilikom prenapornog rada pred ispite, a koji se većinom mogu spriječiti umjerenim i stalnim radom tijekom cijele školske godine. Na kraju, u udžbeniku se savjetuje što više vremena provoditi na otvorenom, kloniti se pušenja i alkohola te sitnim odricanjem od onoga što nam šteti, sačuvati zdravlje i produžiti si život.

Pandan beogradskom udžbeniku higijene za 1. razred građanske škole napisao je dr. Aleksandar Semnic 1927. godine u Zagrebu. Pet godina poslije udžbenik pod nazivom „Higijena – nauka o čuvanju zdravlja“¹³¹ doživio je svoje drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje. Udžbenik je odobren od strane Ministarstva prosvjete i izdan u nakladi dr. Semnica. Sastoji se od 11 poglavlja preglednije i detaljnije obrađenih. Cijelo drugo poglavlje posvećeno je higijeni u školskom životu i njezinoj svakodnevnoj primjeni. Zanimljivost ovog udžbenika je u tome što sadrži pitanja za ponavljanje nakon svake cjeline.

¹²⁷ Milošević, S. (1932.) *Higijena – za 1. razred građanskih škola*, Beograd: Narodna prosveta

¹²⁸ Milošević, S. (1932.) *Higijena – za 2. razred građanskih škola*, Beograd: Narodna prosveta

¹²⁹ Milošević, S. (1932.) *Higijena – za 1. razred građanskih škola*, Beograd: Narodna prosveta, str. 15

¹³⁰ Isto, str. 66

¹³¹ Semnic, A. (1932.) *Higijena – nauka o čuvanju zdravlja*, Zagreb: vlastita naklada

Poglavlje o higijeni govori o zdravstvenoj zaštiti učenika, pravilnom držanju tijela, čuvanju vida, mjerama opreza i obrani od bolesti u školi, očvršćivanju (jačanje otporne snage) tijela te o tjelesnom vježbanju.

„Higijena za 2. razred građanske škole“ koju je napisao dr. Sima Milošević u usporedbi s prvim razredom djeluje opširnije, dotiče se tema poput ishrane, zajedničkih bolesti ljudi i životinja, parazitskih nametnika, kožnih parazitaranih bolesti i slično. Posebno se naglašava važnost udobne obuće i položaja stopala u njima, kao i prikaz pravilno i nepravilno razvijenog stopala.

Udžbenici iz nastavnog predmeta higijene imali su važnu ulogu u prosvjećivanju školske djece. Teme koje su zastupljene u udžbenicima ponavljaju se iz godine u godinu s eventualnom prilagodbom uzrastu učenika. Nastava higijene u tim je vremenima bila neobično važna jer su učenici naučeno gradivo mogli prenijeti svojim, često manje obrazovanim, članovima obitelji. Problem koji se javlja tijekom čitavog obrazovanja je taj da su djeca najčešće pohađala samo obavezni dio školovanja koji uključuje prva 4 razreda osnovne škole. Koliko su oni to tada mogli razumjeti, savladati, a onda i primijeniti, ostaje upitno. Stvarnost školske djece, naročito one seoske bila je dosta teška. Nisu raspolagali osnovnim higijenskim pomagalicama niti su naučeno mogli primjenjivati u svakodnevnom životu. U nastavku rada, bit će naglašena upravo ta socijalna komponenta čitavog ovog problema.

8. Učitelj – narodni učitelj

U pedagoškim časopisima dosta se pažnje posvećivalo općem zdravlju i higijenskim navikama učenika. Tako se primjerice navode, već spomenute, *školske bolesti* na koje treba obratiti pozornost. Među njima spominju se bolesti očiju, dugotrajno sjedenje u školi, ali i bolesti zubi te opasnost od alkohola i cigareta.

Pedagog Milan Tiljak u svome članku „Prilog školskoj higijeni“¹³² govori kako su prvi i glavni uvjeti za razvoj djeteta: zrak, svijetlo i voda. Govori o važnosti uređenja ne samo školske zgrade, nego i njenog okoliša. Taj spoj pružit će djetetu ispravan psihofizički razvoj. Zato je potrebna suradnja svih mogućih stručnjaka; od učitelja i liječnika do agronoma i tehničara koji će zajedničkim snagama prilagoditi taj prostor učenicima i svim djelatnicima škole. Sveukupni prosvjetni i socijalni faktori pomoći će i podizanju narodnog zdravlja, a predostrožnim mjerama nastojat će se spriječiti pojava raznih bolesti. Učitelj, kao i kod Štampara, postaje nešto više, postaje narodni prosvjetitelj. Njegova uloga mnogo je šira od posla kojim se bavi.

Tiljak u članku spominje važnost odmora tijekom trajanja nastave. Djeci koja su tek krenula u školu potreban je period privikavanja. Potrebno je naučiti tijelo na takav ritam i svoje potrebe prilagoditi tomu. Nakon perioda navikavanja, Tiljak smatra da nije potrebno uvoditi odmor nakon svakog sata. Na primjedbe kako se djeca umaraju tijekom kontinuiranog rada, on odgovara: „na umor djece djeluje način rada, kao i obrađivani materijal“.¹³³ Djeci je potreban odmor tek oko 10 sati, kada im 15-minutna pauza omogućava zadovoljenje osnovnih fizioloških potreba uključujući i potrebu za hranom i igrom. S obzirom na važnost gibanja dječjeg tijela, u školi kao predmet zastupljen je i tjelesni odgoj i kultura. Osim tjelesne aktivnosti, nastava tjelesnog odgoja važna je i za disciplinu te razvoj socijalnih vještina.

Učitelji moraju biti ti koji će motriti dijete i prije svega paziti na njegovo zdravlje, stoga je njihova uloga neobično važna. Sve školske obaveze moguće je nadoknaditi, ali zdravlje ne. Učitelj katkada mora zanemariti svoju prvotnu ulogu i prije svega brinuti o njihovu zdravlju. To znači prilagoditi nastavu provodeći je na svježem zraku ili davanje dovoljno vremena za odmor između satova. Učitelj mora educirati učenika kako bi on svoje znanje pretočio u stvarni svakodnevni život i poučio o tome i svoju obitelj.

¹³² Tiljak, M. (1939.) „Prilog školskoj higijeni“ u: *Napredak – časopis za pedagogiju*, godina LXXX, broj 7, Zagreb: Hrvatski pedagoško – književni zbor, str. 339 – 343

¹³³ Isto, str. 340

Učenje o higijeni ne smije ostati unutar školskih zidova, ono se mora intenzivno širiti van školske zgrade. Učitelj „treba da u svome selu najprije upozna higijenske prilike, jer će samo na taj način njegovo nastojanje oko higijenskog podizanja njegova sela imati prave rezultate.“¹³⁴ Kad učitelj obiđe po selu i ustanovi stvarno stanje, trebao bi na nenametljiv način upozoriti o nehigijenskim prilikama u kojima seljaci žive. Osim izgleda i unutrašnjosti kuće, učitelj mora obratiti pozornost i na čistoću doma kao i na prehranu seljaka. Nastavnik je narodni učitelj.

¹³⁴ Peroš, V. (1939.) *Uloga pučke škole u higijeni sela* u: Napredak, godina LXXX, studeni 1939, broj 9, str. 501

9. Šumske škole – vid zdravstvenog prosvjeđivanja

Takozvane *škole u šumi* osnovane iz higijensko – pedagoških razloga, postale su popularan način za rješavanje dječjih tegoba i istovremeno poučavanje. Šumske škole osnovane su prvenstveno zbog anemične i slabunjave djece te se smatralo da će im boravak na otvorenom ojačati imunitet. Te su škole uglavnom bile smještene uz šume, jezera ili uz more.

Samo poučavanje bilo je prilagođeno ciljevima tog boravka pa su djeca u šumskim školama zainteresirana, istražuju područje gdje se nalaze i aktivno sudjeluju u nastavi. To rezultira boljim znanjem jer će lakše upamtiti ono što mogu vidjeti, opipati ili pomirisati. Prva takva škola osnovana je u Charlottenburgu kraj Berlina oko 1904. godine.¹³⁵ Razlog osnivanja ovakvog tipa škole leži u činjenici da su djeca sve češće izbivala s nastave. Liječničkim su pregledom utvrdili da su djeca anemična, pothranjena, blijeda, mrzovoljna, umorna, da nemaju volje za igrom i da su tuberkulozna. S obzirom na dobrobiti svježeg zraka, 120 – ero djece poslano je u šumsku školu na liječenje i poučavanje. Redovito su ih hranili, imali su vremena za odmor, igru i učenje i nakon 3 mjeseca uočene su velike promjene nabolje. Djeca su postala poletnija, zdravija, sretnija i zahvaljujući ovom eksperimentu šumske škole otvarale su se diljem Europe.

Glavni cilj ovih škola je preventiva; prije svega željelo se djecu zaštititi od tuberkuloze, ojačati im imunitet i spriječiti daljnje širenje bolesti. Školska djeca, naročito ova u gradovima, manje se kreću od ostale djece pa je prepoznata potreba za ovakvom jednom školom i u Zagrebu.

Zagreb je nakon Prvog svjetskog rata bujao i razvijao se velikom brzinom. Pučanstvo grada se naglo povećalo, a time i broj školske djece. Prema podacima grad Zagreb školske godine 1933./1934. imao je 12 367 polaznika raspoređenih u 259 odjeljenja u 20 školskih zgrada.¹³⁶ Iako su se škole gradile iz godine u godinu, bilo je prosječno 50 učenika po razredu, nije bilo dovoljno prostorija pa je istu sobu dijelilo dva razreda. Pretrpanost, loše održavanje higijene prostora i nedostatak čistog zraka uzrokovao je širenje zaraznih bolesti. Djeca svih gradova dijelila su iste ili slične simptome (gore navedene), samo je postotak zaraženih bio veći u gradovima poput Beča, Praga i Budimpešte.

Ideja o odgoju djece u prirodi počela se provoditi u Hrvatskoj 1924. godine, ali uglavnom vezana uz liječenje tuberkulozne djece u lječilištima i oporavilištima. Tako se škola u prirodi

¹³⁵ Higy – Mandić, F. (1934.) *Uzgojni domovi i nastava u prirodi*, Zagreb: Nova pedagogija – Minerva, str. 39

¹³⁶ Isto, str. 44

počela organizirati uz lječilište na Lokrumu, u Veloj Luci na Korčuli te u Vijencu na Fruškoj gori.¹³⁷ Ove se ustanove ne mogu klasificirati kao samostalne škole jer su nju pohađala samo bolesna djeca uz lječilišta i to ne kontinuirano tijekom godine.

Jedinu samostalnu šumsku školu u Hrvatskoj (i Kraljevini Jugoslaviji) otvorio je pedagog i profesor, dr. Franjo Higy Mandić¹³⁸ na zagrebačkom Tuškancu koja je djelovala od 1929. – 1941. godine.

Podršku za otvaranje ovog tipa škole pružili su ne samo Ministarstvo prosvjete, nego i Higijenski zavod, školske poliklinike, gradske općine i roditelji čija su djeca pohađala školu. Na početku je školu pohađalo osmero djece, a nastava se odvijala u jednoj vili na Tuškancu. Zbog previsoke stanarine seli se u baraku na igralištu Roditeljskog vijeća koje mu to besplatno ustupa (u blizini se danas nalazi Osnovna škola „Jabukovac”, izgrađena 1967.).¹³⁹ Godine 1933. roditelji osnivaju „Društvo za podizanje i podupiranje šumskih škola” koje je pomagalo izgradnju škole, a gradska općina iznajmljuje 610 hvati livade i šume te uvodi kanalizaciju, vodovod i uređuje pristupne putove. Te godine školu je pohađalo 42 učenika.¹⁴⁰

Podignuta je drvena zgrada bila veličine 7x12 m, s nizom velikih prozora na južnoj strani, dvije sobe s odgovarajućim namještajem u kojima se nastava održavala za lošeg vremena, potkrovljem u kojem je uređena radionica za ručni rad te podrumom u kojem je bio manji stan za domara. Nastava se odvijala tako da su se djeca iz centra, ali i periferije nalazila u 7:30h ujutro u Dežmanovom prolazu odakle bi ih učiteljica odvela u školu i u 12:30h vratila na početno mjesto. Nastava se za lijepih dana odvijala na livadi i u šumi, zimi u zgradi sa širom otvorenim prozorima i grijanjem po potrebi, da bi se dobio dojam boravka vani. Lagane sklopive klupe i ploča mogle su se prenositi gdje se god nastava trebala odvijati. Djeca su često ručno izrađivala materijale s kojima su radili, a nastava se maksimalno prilagođavala godišnjem dobu. Napredak učenika doslovno se mjerio; na početku i na kraju škole godine mjerila se visina, težina i obujam glave i utvrđivao napredak.

Dr. Mandić bio je jedan od predvodnika „nove škole” pa se zato i u njegovoj Šumskoj školi radilo prema metodama škole rada. U svojoj knjizi navodi nove pedagoške struje i njihove

¹³⁷ Roth – Čerina, M. (2011.) Utjecaj pokreta za odgoj u prirodi na razvoj paviljonske škole u: „Prostor“ Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, Vol 19, br. 1 (41), str. 67

¹³⁸ 1877. – 1948.

¹³⁹ Roth – Čerina, M. (2011.) Utjecaj pokreta za odgoj u prirodi na razvoj paviljonske škole u: „Prostor“ Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, Vol 19, br. 1 (41), str. 67

¹⁴⁰ Higy – Mandić, F. (1934.) *Uzgojni domovi i nastava u prirodi*, Zagreb: Nova pedagogija – Minerva, str. 63

glavne karakteristike. Ovu knjižicu recenzirao je i preporučio urednik časopisa „Savremena škola“ Zlatko Špoljar u jednom od brojeva tog pedagoškog časopisa.¹⁴¹

¹⁴¹ Špoljar, Z. (ur.) Savremena škola – časopis za pedagogiju (1934), godina VIII, broj 7 – 8, Zagreb: Grafičko – nakladni zavod d.d., str. 58-59

10. Problemi s kojima se susreće prosječan učenik

O problemima higijene školskog djeteta na selu pisao je Tihomir Prodanović u članku „Aktuelni problemi školske higijene na selu“¹⁴² gdje kao prvi problem ističe prehranu seoskog djeteta koja se uglavnom sastoji od svega nekoliko namirnica. Sve ostale stavke o adekvatnoj školskoj zgradi, opremi i okolišu padaju u drugi plan ako je djetetu za vrijeme nastave slabo zbog pothranjenosti. Autor smatra da bi se djeca trebala najprije ekonomski zaštititi. Odnosno, valjalo bi najprije seljacima omogućiti dostojan život. Bijeda i siromaštvo koje vlada ne zaobilazi niti dječja usta. Bijeda i siromaštvo uzrokovani su provođenjem loše politike; seljaci proizvode, ali ne odlučuju o svojim proizvodima. Zbog svega toga seljaci propadaju.

Kao drugi problem, Prodanović ističe odjeću. Najlošije i najoskudnije su odjeveni upravo seljaci. Školska seoska djeca često su odjevena neprikladno s obzirom na godišnje doba. Zimi tako boluju od ozeblina i u takvom stanju teško mogu funkcionirati u školi.

Nadalje, kuće u kojima stanuju seoska djeca često imaju samo jednu sobu u kojoj se boravi, kuha i spava. Kreveta nema dovoljno za sve ukućane pa djeca najčešće spavaju na ležajevima na zemljanom podu. Općenito vlada manjak namještaja u kućama pa je nelogično tražiti od djece ispunjavanje školskih obaveza kod kuće kad naprosto nemaju uvjete za to. Još jedan od gorućih problema je loša higijena doma i tijela. S takvim navikama djeca dolaze u školu i teško je iskorijeniti nešto što je prisutno već toliko dugo. Riječ je o razdoblju kada ne postoji niti jedan nužnik u selu, a kamoli u privatnoj kući. Zbog sveukupne nedovoljne brige oko zdravlja, stanovnici sela brže umiru od ostalih pripadnika društva. U takvim okolnostima brže se šire i takozvane „društvene“ bolesti čiji je osnovni uzrok loše ekonomsko stanje. Seljaci uslijed bolesti ne pozivaju liječnika ili ga zovu kad je stanje već toliko loše da nema spasa. Na selu se bolovalo dok se ne odoboluje, bez ikakvih lijekova i intervencija, naprosto se čekao ishod događaja. Koliko god to okrutno zvučalo, u tim je vremenima na snazi bila prirodna selekcija i fatalistički pristup životu. Preventivne mjere ovdje nisu bile zadovoljene ni u najmanjoj mogućoj mjeri. Činjenica da svi jedu iz iste zdjele, istom žlicom, spavaju u istoj sobi i koriste jednu posudu s vodom za održavanje higijene svjedoči o iznimno niskoj higijenskoj svijesti, ali i higijenskim mogućnostima. Školska djeca odrastala su u takvim uvjetima i iako su možda bila otpornija na neke bolesti, bila su sklona raznim infekcijama koje se onda munjevitom brzinom šire među djecom.

¹⁴² Prodanović, T. (1939.) „Aktuelni problemi školske higijene na selu“ u: *Napredak – časopis za pedagogiju*, godina LXXX, broj 2, Zagreb: Hrvatski pedagoško – književni zbor, str. 77 – 89

Prodanović u svom članku navodi i rad kao problem; ne bilo kakav rad jer on itekako može biti koristan, nego onaj štetni rad kojemu su djeca izložena. Seosko dijete od malena sudjeluje u raznim poslovima koji nisu prilagođeni njegovoj tjelesnoj spremnosti. Najčešće ujutro rano ustaju kako bi čuvali i vodili stoku, okopavali kukuruz, odnosili drva u grad, pješačili desetke kilometara i slično. Svoje vrijeme dakle uglavnom provode na otvorenom slabo odjeveni i nakon tog iscrpnog trebali bi prionuti školskim obvezama.

10.1. Primjeri iz života seoske djece

Među ostalim zanimljivim člancima izdvojio se i onaj o „Životu hercegovačkog djeteta“ preuzet iz knjige Rudlofa Bičanića „Kako živi narod“.¹⁴³ U njemu se opisuje život djeteta u pasivnim krajevima. Dio tereta tog teškog siromaštva mora nositi i seosko dijete. Ovdje se govori o gladnim ljudima koji doslovno nemaju ni dovoljno kruha s kojim bi nahranili obitelj. Bičanić ispituje prije svega gospodarsku priliku sela, kao i odrastanje djeteta u takvim uvjetima. Djeca u školu za obrok nose isključivo kukuruzni kruh, obično spavaju zajedno sa svim ukućanima i to na sijenu ili krpama, a pošto kućanstva uglavnom nemaju prikladan namještaj, djeca zadaću pišu na koljenima, sanduku ili nečem sličnom. Bolesti koje vladaju među djecom su uglavnom malarija, tifus i upala pluća. Djeca u istoj odjeći rade i borave u školi, najčešće imaju jedan par donjeg rublja, a protiv kiše većinom koriste vreće, stare očeve kapute ili vunene ogrtače. Velik problem seoske djece, o čemu je već bilo riječi ranije, jest dječji rad. Često se djecu prisiljavalo na fizički pretežak rad za njihovu dob i konstituciju. Tome ne pomaže niti tadašnji stav ljudi koji žele imati što više djece jer: „potrebni su nam pastiri.“¹⁴⁴

U članku „Seoski učenik“¹⁴⁵ govori se o teškim uvjetima života školskog djeteta iz seljačke zadruge. Članak govori o tome kako je Petar odličan učenik koji ispunjava sve svoje obaveze. Međutim, Petar se ne hrani redovito, nema odgovarajuću odjeću i spava u štali. Petar je zapravo tipični predstavnik seoskog djeteta, svi oni imaju blijeda i anemična lica, slabašna i krhka tijela. Postavlja se pitanje: kako će škola i znanje stečeno u školi značiti djetetu koje nije čak niti elementarno zbrinuto? Ovakvim se člancima pokušavalo apelirati na šire slojeve društva i ukazati na probleme koji neminovno tište seljačku populaciju.

¹⁴³ Karlovčan, G. „Život hercegovačkog djeteta“ u: Hrvatski učiteljski dom – List za učiteljska, školska i prosvjetna pitanja, godina XV, rujan 1937., broj 1. i 2., Zagreb: Savez hrvatskih učiteljskih društava, str. 4

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ Praunsperger – Rauš, Z. „Seoski učenik“ u: Hrvatski učiteljski dom – List za učiteljska, školska i prosvjetna pitanja, godina XV, prosinac 1937, broj 7, Zagreb: Savez hrvatskih učiteljskih društava, str. 8

Kasnih '30-ih godina 20. stoljeća ističe se i inzistira na socijalnoj zaštiti svakog djeteta, na poboljšanju uvjeta u kojima djeca obitavaju. Da bi se higijena školske seoske djece poboljšala, potrebno je mijenjati svijet iz kojeg dolaze. U školi se djeca mogu poučavati svemu, ali ako ona nemaju uvjete to isto prakticirati kod kuće, navike se neće stvoriti. Higijena školske djece na selu podići će se na višu razinu ukoliko budu zadovoljeni sljedeći uvjeti: „dobra hrana, udobna odijela, zdrav stan, više brige o tijelu i zdravlju, manje poslova na leđa slabe djece.“¹⁴⁶

Autor smatra da je prosvjećivanje o higijeni u razredu *krnje* prosvjećivanje i da se od takve vrste rada ne može očekivati stvarno poboljšanje na selu. Adekvatno opremljena školska zgrada, prostrana učionica, higijenski bunar i nužnik, školska kuhinja te higijenske pouke jesu važne, ali ne i presudne za rješavanje mnogo zahtjevnijih problema. Školstvo će se ovim problemom morati pozabaviti u nešto širem kontekstu. Najprije treba bolje educirati predavače o ovom društvenom problemu, a onda i proširiti higijensko djelovanje izvan same školske zgrade, smatra Prodanović. Potrebno je uključiti sva raspoloživa sredstva, uključiti ljude raznih profesija i započeti s dubinskim promjenama na selu. Tek će tada nastava higijene polučiti neke stvarne rezultate. „Škola uvijek mora uvijek ostati rasadnik progressa u svim smjerovima života.“¹⁴⁷ Reforme školske higijene počinju u socijalnoj zajednici – na selu. Koliko se razvija selo, razvijat će se i pojedinac, u ovom slučaju učenik.

10.2. Javnozdravstvene akcije

Novine „Hrvatski učiteljski dom – List za učiteljska, školska i prosvjetna pitanja“ obrađivale su aktualna pitanja vezana za prosvjetu i školstvo. Jedan od zanimljivijih članaka, koji opisuje zdravstveno prosvjećivanje na djelu je „Dan čistoće“. Govori o priredbi koju su organizirali nastavnici u školi u Kometniku¹⁴⁸ jer je zapažena nebriga o higijeni i čistoći. Da bi se ukazalo na ovaj problem i podigla svijest o tome, u školi je održana priredba. Škola je bila okićena zelenilom i širokim papirnim trakama na kojima su bile ispisane narodne izreke i poslovice poput: „Čistoća je pola zdravlja“, „Rđa čelik jede, a nečistoća čovjeka“, „Peri se svaki dan, kupaj se svaki tjedan“, „Čisti dom svaki dan“, „Ako nemaš dovoljno novaca za sapun i duhan, radije kupi sapun. Kuhaj sapun i troši ga u dovoljnoj količini.“¹⁴⁹ Na stolu je bilo izloženo sve

¹⁴⁶ Prodanović, T. (1939.) „Aktuelni problemi školske higijene na selu“ u: „Napredak“ – časopis za pedagogiju, godina LXXX, broj 2, Zagreb: Hrvatski pedagoško – književni zbor, str. 86

¹⁴⁷ Isto, str. 88

¹⁴⁸ Naselje u Virovitičko – podravskoj županiji.

¹⁴⁹ E.K. „Dani čistoće“ u: Hrvatski učiteljski dom – List za učiteljska, školska i prosvjetna pitanja, godina XIV, lipanj 1937, broj 9, Zagreb: Savez hrvatskih učiteljskih društava, str. 3

što je škola taj dan dobila od raznih tvrtki i organizacija. Predavanje o čistoći održao je školski liječnik dr. A. Brkljačić iz Voćina, a o Crvenom Križu (Krstu) govorio je učitelj Emil Kavgić. Ovo je bila prva ozbiljnija akcija za unapređenje ovog velikog, ali zapuštenog sela na području Virovitičko – podravske županije. Sljedeća najavljena akcija u članku bit će vezana za postavljanje pljuvačnica po domovima i podizanje higijenskih nužnika.

Osim ovakvih članaka socijalne tematike, u novinama se često može naići na pozive za higijenske tečajeve. Jedan takav higijenski tečaj protiv tuberkuloze održavao se tijekom ljeta 1938. godine u Makarskoj, za učitelje i nastavnike. Tečaj je bio besplatan, a svim polaznicima bio je osiguran smještaj uz nadoplatu hrane u *prvorazrednoj restauraciji*.¹⁵⁰

„Hrvatski učiteljski dom“ bilo je glasilo „Saveza hrvatskih učiteljskih društava“ i izlazilo je od srpnja 1927. godine dva puta mjesečno do 1929. godine.

¹⁵⁰ „Higijenski tečaj za učitelje u Makarskoj“, u: Hrvatski učiteljski dom – List za učiteljska, školska i prosvjetna pitanja, godina XV, srpanj 1938, broj 20, Zagreb: Savez hrvatskih učiteljskih društava, str. 4

11. Zaključak

Zdravstveno prosvjeđivanje u razdoblju međuraća postaje institucionalizirano i odvija se pod okriljem državnih institucija. Središnju ulogu, kada je u pitanju zdravstveno prosvjeđivanje u Hrvatskoj, zauzima Škola narodnog zdravlja na čelu s dr. Andrijom Štamparom. Razdoblje međuraća vrijeme je prevladavanja velikih ratnih gubitaka, ali i velikih političkih i društvenih previranja. Država u kojoj se Hrvatska nalazila dugi niz godina nestala je nakon Prvog svjetskog rata i u novonastaloj zajednici bilo je potrebno postaviti temelje za funkcioniranje na svim aspektima. Nova vlast prvo vrijeme koristila je za učvršćivanje svojih ljudi i položaja, a manje pažnje posvećivala je stvarnim problemima u kojima se našla Kraljevina SHS.

Međuratno razdoblje vrijeme je kontinuiranog zdravstveno – prosvjetnog rada koje su mahom provodili Ministarstvo prosvjete, Higijenski odjel Ministarstva narodnog zdravlja i Škola narodnog zdravlja na čelu s dr. Andrijom Štamparom. Škola narodnog zdravlja osnovana je 1926. godine pod pokroviteljstvom Rockefellerove fondacije. Štampar, kao glavni predvodnik ove socijalno angažirane politike, vrlo je brzo prepoznao tzv. promidžbene mehanizme pomoću kojih će doprijeti do većeg broja ljudi. Putem plakata, prosvjetnih filmova, radio – valova te parola željelo se ući u svakodnevicu ljudi promičući nove higijenske navike, nove hobije i nove svjetonazore. Njihove su akcije bile kontinuirane i imale su jasno postavljene ciljeve, a to je zdravstveno – prosvjetnim radom pokušati smanjiti nepismenost i neupućenost puka.

Međutim, postavlja se pitanje, koliko je zdravstveno – prosvjetni rad mogao imati odjeka u društvu u kojem je velika većina nepismena i živi u vrlo teškim uvjetima? Drugi problem koji se javlja je taj da su informacije uvijek dostupnije populaciji koja živi u većim središtima. Škola narodnog zdravlja pokušavala je riješiti i tu prepreku dovodeći predavanja i obrazovne filmove na selo. Posao zdravstvenog prosvjeđivanja preuzeli su i liječnici te učitelji koji su morali obavljati puno širi posao od onog „propisanog“. Štampar je smatrao da liječnici ne smiju sjediti u svojim ordinacijama, nego da trebaju biti prisutni u narodu.

Ista stvar vrijedi i za učitelje i nastavnike. Djeca provode najveći dio dana u školi i nastavnici su stoga, dužni poznavati djecu i okolnosti u kojima odrastaju. Školsku djecu nastojalo se od malih nogu poučavati higijenskim navikama i cjelokupnom svjetonazoru. Prema školskom zakonu za osnovne škole donesenom 1929. godine, higijena se uvodi kao predmet u 3. i 4. razred osnovne škole. Do tada su se pouke o zdravlju i čovjeku poučavale u sklopu prirodopisa i prilagođavale uzrastu školske djece. Svi udžbenici higijene koji se od tada

koriste, odobreni su od strane Ministarstva prosvjete. Nastavu higijene u osnovnoj su školi držali nastavnici, dok su u višim razredima građanske, srednjim školama i gimnazijama higijenu predavali liječnici.

Unatoč hvale vrijednom zdravstveno – prosvjetnom radu koji se odvijao pod okriljem visokih institucija, manjkavosti je itekako bilo. Temeljni problem bio je taj što djeca koju se poučava o zdravlju i higijenskim navikama, naučeno ne mogu primjenjivati kod kuće jer nemaju uvjete za to. Seoska djeca dolazila su u školu iscrpljena od fizičkog rada, neprikladno odjevena i pothranjena. Pitanje je koliko su se onda mogli koncentrirati na školsko gradivo, usvojiti ga, a zatim i prenijeti svojim ukućanima stečeno znanje. Osim toga, velik broj učenika nije nastavljao školovanje nakon završene osnovne škole u trajanju od četiri godine, a puno njih nije redovito pohađalo nastavu pa je upitno koliko su znanja uopće mogli „ponijeti“ sa sobom.

Zdravstvena zaštita učenika bila je dosta dobro zakonski pokrivena. Prema zakonu o zdravstvenoj zaštiti učenika, država je putem higijenskih zavoda, školskih poliklinika i liječnika bila dužna brinuti o zdravlju učenika, o uvjetima u kojima učenici borave u školi i generalno za higijensko prosvjećivanje. Državne školske poliklinike osnovane su radi socijalno – higijenske i zdravstvene zaštite školske djece. Osim toga, osnovan je i fond za zdravstvenu zaštitu učenika. Svaki je učenik na početku školske godine platio 20 dinara i ti su se novci koristili u svrhu liječenja, nabavljanja lijekova, za troškove boravka u lječilištima, oporavilištima, za osnivanje kupališta i podupiranje tjelesnog odgoja i trezvenosti mladih.

Zdravstveno prosvjećivanje odvijalo se i na nešto alternativniji i inovativniji način, putem tzv. *šumskih škola*. Osnovane su prije svega iz higijensko – pedagoških razloga; boravkom u prirodi željelo se ublažiti dječje tegobe (anemija, pothranjenost) i istovremeno poučavati. Jednu takvu, jedinu u Jugoslaviji, oglednu školu otvorio je Franjo Higy Mandić 1929. godine u Zagrebu. Ovaj projekt pratio je u korak europske trendove i pokazao napredne svjetonazore hrvatskih stručnjaka.

Na kraju možemo zaključiti kako je međuratno razdoblje bilo plodonosno jer je zasigurno podiglo higijensku svijest kod većeg broja ljudi, a zahvaljujući entuzijastima, u prvom redu Andriji Štamparu, ali i određenim promidžbenim mehanizmima postavilo i temelje zdravstveno – prosvjetne politike za dalje.

12. Summary

This paper discusses Health education within Croatian schools in the period between two World wars. A crucial change in health education was its transformation from an occasional activity of enthusiastic individuals and humanitarians to a defined activity conducted by specialised institutions, such as Ministry of education, Ministry of Health, The School of Public Health and various other schools.

Law of Public schools from 1929. introduces Hygiene as a school subject, which is designed to raise hygiene awareness within school kids from the youngest age.

Cooperation between the state, schools and ministries resulted in a substantial progress and set some milestones in the Croatian Health Education System.

Based on archival sources and secondary literature, this paper presents various methods of health education at schools in the interwar Croatia.

13. Literatura

a) Publikacije

- Bajagić, D. (2006.) „Stjepan Radić kao ministar prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“ u: Tokovi istorije – Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, Vol. 4
- Čajkovac, S., Ratković, S., Tunkl, A. (ur.) „Napredak – Naučno-pedagoška smotra“ (1924.) Hrvatski pedagoško – književni zbor, Zagreb: Štamparija i litoografija C. Albrecht, tečaj LXV
- Dugac, Ž. (2009) „Zdravstveno prosvjeđivanje filmom ranih 1920-ih u Hrvatskoj“, Časopis za suvremenu povijest, Vol. 41
- Dugac, Ž. (2012.) „Bolje kopati zahod nego grob: Zdravstveno prosvjeđivanje o higijeni nužnika u međuratnom razdoblju“ Časopis za suvremenu povijest, Vol. 44, br. 2
- Hutinec, G. (2006.) Odjeci epidemije „španjolske gripe“ 1918. godine u hrvatskoj javnosti, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, Vol. 38
- Lančić, F. (2009) „Zdravstvena zaštita školske djece – školska medicina nekad i danas“, Medicus, Vol. 18, br. 2
- Leček, S.(1999.-2000.) „Seljačka sloga i uključivanje žena u seljački pokret (1925.-1929.)“, Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 32-33, Zagreb
- Lončar – Dušek, M. (1994) „70 godina prvog školskog ambulatorija“ Paediatr Croat, Vol 38
- Miljković, D. (2007.) „Iz povijesti osnovne škole u Hrvatskoj u razdoblju od 1918. do 1941.“, *Odgojne znanosti*, Vol. 9, br. 1
- Miljković, D., Batinić, Š. (2010.) „Iz povijesti hrvatskog srednjeg školstva u razdoblju od 1918. do 1940.“ u: Napredak 152 (3-4)
- „Napredak“ časopis za pedagogiju, tečaj LXIX, godina 1929, broj 5 i 6, Zagreb: Hrvatski pedagoško – književni zbor
- „Napredak“ časopis za pedagogiju, tečaj LXXX, godina 1939, broj 2, 7, 9, Zagreb: Hrvatski pedagoško – književni zbor
- Ograjšek Gorenjak, I. (2006) „Osnivanje ženskog liceja u Zagrebu“, Povijest u nastavi, Vol. 4, broj 8 (2)
- Pejić, V. (1918.) Suzbijanje spolnih bolesti, Izvješće kr. zem. zdravstvenog vijeća iz sjednice od 19. travnja 1918., Liječnički vjesnik 1918.
- Prebeg Ž.(1939.) *O zdravlju školske djece*, Liječnički vjesnik 1939; 61(1): 61- 69.
- Roth – Čerina, M. (2011.) Utjecaj pokreta za odgoj u prirodi na razvoj paviljonske škole u: „Prostor“ – Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, Vol 19, br. 1 (41)

b) Novine

- Hrvatski učiteljski dom – List za učiteljska, školska i prosvjetna pitanja, godina XIV, lipanj 1937, brojevi: 1, 2, 7, 9, Zagreb: Savez hrvatskih učiteljskih društava
- Hrvatski učiteljski dom – List za učiteljska, školska i prosvjetna pitanja, godina XV, srpanj 1938, broj 20, Zagreb: Savez hrvatskih učiteljskih društava

c) Udžbenici

- Babić, K., Fink, N. (1936.) *Zoologija za više razrede srednjih škola*, Zagreb: Narodna knjižnica
- Ber, Ž., Horvat P. (1928) *Čitanka o čovjeku i zdravlju za III. razred osnovne škole*, Zagreb: Tisak i naklada Jugoslovenske štampe d.d.,
- Ber, Ž., Horvat P. (1939) *Čitanka o čovjeku i zdravlju za III. razred osnovne škole*, Zagreb
- Milošević, S. (1932.) *Higijena – za 1. razred građanskih škola*, Beograd: Narodna prosveta
- Milošević, S. (1932.) *Higijena – za 2. razred građanskih škola*, Beograd: Narodna prosveta
- Semnic, A. (1932.) *Higijena – nauka o čuvanju zdravlja*, Zagreb: vlastita naklada
- Semnic, A., Gotvald, S. (1932.) *Nauka o zdravlju – higijena za IV. razred srednjih i njima sličnih škola*, Zagreb: Narodna knjižnica
- Semnic, A. (1938.) *Nauka o čuvanju zdravlja – higijena za III. razred srednjih i njima sličnih škola* Zagreb: Izdanje školskih knjiga i tiskanica Savske banovine u Zagrebu

d) Knjige

- Anušić, N. (2015.) *U sjeni Velikoga rata : Pandemija španjolske gripe 1918.-1919. u sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb: Srednja Europa
- Bačić, N. (1930.) *Zakon o narodnim školama u kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. godine s objašnjenjem*, Zagreb: tisak i naklada knjižare St. Kugli
- Batušić, N., Jelčić, D., Kos, K. et al. (2007.) *Povijest Hrvata – Treća knjiga*, Školska knjiga, Zagreb
- Bilandžić, D. (1999.) *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden marketing
- Dugac, Ž. (2010.) *Kako biti čist i zdrav – Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb
- Dugac, Ž. (2015.) *O sestrama, siromašnima i bolesnima – Slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*, Zagreb: Srednja Europa
- Dugac, Ž. (2005) *Protiv bolesti i neznanja – Rockfelerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Europa
- Franković, D., Godler, Lj., Lončar, Lj., Ogrizović, M., Pazman, D., Tunkl, A. (1958.) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško – književni zbor
- Glesniger, L. (1978.) *Povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb
- Higy – Mandić, F. (1934.) *Uzgojni domovi i nastava u prirodi*, Zagreb: Nova pedagogija – Minerva
- Husinec, F. (2001.) *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*, Matica hrvatska, Križevci
- Knežević, R. (1938.) *Kroz srednju školu*, Beograd : Francusko-srpska knjižara "A. M. Popović"
- Kolar – Dimitrijević, M. (1993.) *Radićev sabor 1927. – 1928./Zapisnici oblasne skupštine Zagrebačke oblasti*, Zagreb: Školska knjiga/Arhiv Hrvatske
- Kolin, M., Brossler, K. (ur.) *Almanah podmlatka Društva Crvenog krsta*, Biblioteka oblasnog odbora Podmlatka Društva Crvenog krsta, 1928., svezak II
- Matković, H. (2003.) *Povijest Jugoslavije*, Zagreb : Naklada P.I.P Radna škola
- Matković, M. (2001.) *Igra oko smrti – Slučaj maturanata Wagnera*, HAZU, Naklada Matice hrvatske
- Majcen, V. (1995.) *Filmska djelatnost škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar": 1926-1960.*

- Rapo, V. (2007.) Katalog izložbe „Zdravlje i škola“, Hrvatski školski muzej
- Šlabek, S. (1997.) *Banovina Hrvatska, pravno – povijesni pristup*, Kutina: Tiskara i tiskovežnica d.d. Kutina
- Špoljar, Z. (ur.) *Savremena škola – časopis za pedagogiju* (1934), godina VIII, broj 7 – 8, Zagreb: Grafičko – nakladni zavod d.d.
- Štampar, A. (1925.) *Pet godina rada na higijeni*, Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja,
- Štampar, A. (1934.) *Deset godina unapređivanja narodnog zdravlja*, Zagreb: Zaklada Narodnih novina

e) Internet izvori

- *Citati i izreke* (2015.), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.lzmk.hr/hr/izdanja/natuknice/211-citati-i-izreke/838-citati-i-izreke> (stranica posjećena 13. listopada 2015.)
- Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51523> (stranica posjećena 21.10. 2015.)
- Povijest Hrvatskog crvenog križa, http://www2.hck.hr/?path=hr/static/page/Sto_radimo.Mladez.about, (stranica posjećena 31.10.2015.)
- Spisateljica i prevoditeljica, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2881> (stranica posjećena 16.12.2015.)